

Dr. AVDO SUĆESKA

PROMJENE U SISTEMU IZVANREDNOG OPOREZIVANJA
U TURSKOJ U XVII VIJEKU
I POJAVA NAMETA TEKÂLÎF-I ŞAKKA

Moderniji turski pisci dijele sve dažbine (namete) u Osmanskoj državi na dvije velike grupe: na šerijatske (tekâlîf-i şer'îye) i izvanredne namete i običajne terete (tekâlîf-i örfiye)¹. Ova podjela je izvršena zavisno od toga da li su jedni ili drugi, i u kojoj mjeri, direktno ili indirektno zasnovani na šerijatu.

Prvu grupu nameta, prema mišljenju spomenutih pisaca, sačinjavaju nameti koji su izričito predviđeni osnovnim vrelima šerijatskog prava (zekat, ušur, harač na zemlju i glavarina — džizja)², zbog čega se nazivaju hukûk-i şer'îye. Ovamo spadaju i oni nameti koji se indirektno zasnivaju na šerijatu, i to na onim odredbama šerijata, koje se tiču načina oporezivanja haračke zemlje, a poznati su pod nazivom rûsûm-i örfiye. To su dažbine koje je sultan propisivao svojim kanunima, primjenjujući principe oporezivanja haračke zemlje prema količini i vrstama proizvoda (harac-i mukâseme)³. Ovaj drugi način oporezivanja široko je primjenjivan u Osmanskoj državi, jer je omogućavao elastičnost pri oporezivanju i sultanu pružao mogućnost da u svojoj dažbinskoj politici uzima i obzir zatečeno stanje u osvojenim zemljama. Oslanjajući se upravo

¹ Ahmed Rasim, Osmanli tarihi, III, 1154; Abdurrahman Vefik, Tekâlîf kavaid, 22—23; Ismail Hakki Uzunçarşılı, Merkez ve bahriye teşkilati, 320—1.

² Uporediti: Begović Mehmed, O izvorima šerijatskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1933. (januar).

³ Sistem oporezivanja tzv. haračke zemlje, iz koje se dijelom razvio oblik državne zemlje u Osmanskoj carevini (eraz-i mirija), u smislu šerijata bio je dvojak. Jedan oblik

oporezivanja poznat je pod nazivom *harac-i muvazzaf*, a drugi *harac-i mukâseme*. Harac-i muvazzaf je oblik oporezivanja koji se određuje odsjekom na određenu površinu zemljišta, dok je harac-i mukâseme način oporezivanja prema visini prihoda sa zemlje. Pri ovom obliku oporezivanja visina poreskog opterećenja mogla se kretati od jedne desetine do jedne polovine. Ovaj drugi oblik oporezivanja bio je mnogo podesniji od prvog, jer je omogućavao elastičnost oporezivanja.

na ovu mogućnost, Osmanlije su u raznim zemljama i krajevima propisivali i ozakonjivali različite dažbinske oblike, zbog čega se na širokom području njihovog carstva javlja bogatstvo dažbinskih oblika iz ove grupe, čiji se broj tokom vremena popeo na 80⁴.

Zajedničko obilježje svih dažbina iz grupe tekâlf-i şer'iyе sastoji se u tome što se u njima poglavito ispoljavaju različiti oblici feudalne rente koja je najvećim dijelom bila namijenjena uživaocima feudalnih posjeda (timarlijama, zaimima, uživaocima hasova, vakufima)⁵. Država sama, odnosno sultan kao njeno oličenje, izuzimajući glavarinu, nije imala neposredno veće koristi od tih dažbina, izuzev u slučaju kada se i sama pojavljuje kao uživatelj feudalnih domena (hasovi). Ali je zato, dajući feudalcima te prihode kao feudalnu rentu, stvorila osnov za izgradnju jake spahijske konjice kao glavne udarne vojne snage, koja je u klasičnom periodu Carstva predstavljala jezgro vojnog mehanizma, dok su njeni pripadnici predstavljali jezgro feudalne vladajuće klase i glavni *raison d'être* te države. Jednom riječju i turski sultani su, slično vladarima u drugim feudalnim državama, prebacili putem feudalne rente feudalnu klasu na samoizdržavanje uz obavezu vršenja vojne službe, i time rasteretili svoju vlastitu blagajnu čija su ogromna sredstva⁶ trošena na izdržavanje dvora i znatnih kontigenata stajaće, najamničke, vojske-janjičara, carskih spahija i tvrđavskih posada u provincijama.

U Osmanskoj državi, slično kao i u drugim feudalnim, pa i našim feudalnim državama — potčinjeno stanovništvo bilo je opterećeno i izvjesnim izvanrednim teretima i nametima koji su bili namijenjeni isključivo za državne potrebe. Ti izvanredni nameti i tereti u periodu uspona turske države javljaju se pretežno u različitim oblicima izvanrednih usluga ili drugih tereta, a poznati su u izvorima pod nazivom *avâriz-i divâniye ve tekâlf-i örfiye*.

Izrazom *avâriz-i divâniye* označavane su one vrste tereta i usluga koje su nametane potčinjenom stanovništvu⁷ zbog izvanred-

⁴ Uporediti literaturu navedenu u bilješki 1.

⁵ Osnovni oblik rente u Osmanskoj carevini bila je naturalna renta koja se javlja u vidu ušura (*desetina*) i salarije (*descensus*). Uz ove dažbine, koje se u principu javljaju na svim oblicima feudalnih posjeda, raja je davala još izvjesna davanja u naturi i u novcu za prinose od povrća i voća, stoke, pčela i dr. O oblicima dažbina u našim zemljama vidjeti: H. Hadžibegić, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM nova serija sv. 2, 1947. *Istorija naroda Jugoslavije*, knjiga druga — glave o položaju pojedinih naših zemalja pod Turcima; Spaić *Vojislav*, *Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*. Istoriko-

sko-pravni zbornik, sv. 3—4, Sarajevo 1950.

⁶ Državna blagajna (*Miri hazina*) u Osmanskoj carevini pripala je sredstva iz više izvora. Pored ogromnog priliva ratnog plijena (do kraja XVI v.) ovamo su se stakali prihodi od vazalnog danka, prihodi od glavarine (*džizja*), prihodi od carskih domena, od carina, rudnika, solana i dr. O vrsti i količini tih prihoda tokom razvoja Osmanske države vidjeti: A. Vešik, n. d.; M. Belin, *Essais sur l'histoire économique de la Turquie*, *Journal Asiatique*, Serie VI, Tom III—V, Paris 1864—1865. ili prevod na turski M. Ziya (*Karamursel*), *Türkiye iktisadi tarihi*, Istanbul 1931.

⁷ Principijelno terete ove vrste morala je ispunjavati sva raja, kako

nih državnih potreba, a sastojale su se poglavito u obavezi seljaka jednog kraja, kroz koji je prolazila turska vojska, predstavnici turske vlasti i dr., da im obezbijede hranu i konak, da krče i popravljaju puteve i mostove, te da u slučaju hitne potrebe pomognu opravak gradova i dr.⁸ Po svojoj prirodi tereti pod nazivom avâriz-i dîvâniye slični su opštim teretima u korist države u našem srednjovjekovnom pravu, kao što su »gradozidanije« »ratni obrok«, obaveze meropaha da izdržavaju kefaliju i druge gradske i župske činovnike itd.⁹

Tereti avâriz-i dîvâniye principiijelno se pojavljuju kao tereti koje je stanovništvo moralo ispunjavati u radnom ili naturalnom vidu, a ispoljavali su se zadugo u četiri osnovna vida kao *avâriz*¹⁰, *nuzûl*¹¹, *sûrsat*¹² i *iştirâ*¹³. Svi ovi tereti označavani su u turskim

nemuslimanska, tako isto i muslimani, koja je bila opterećena i obavezama u korist feudalaca. Tih nameta bili su potpuno oslobođeni svi pripadnici feudalne vladajuće klase, odnosno svi pripadnici redovnih vojnih odreda (spahije, janjičari, carske spahije, tvrđavske posade), kao i pripadnici pomoćnih vojnih odreda (juruci, musellemi, vojnici, martolosi), zatim svi pripadnici uleme i najzad, i oni pripadnici rajetinske klase koji su obavljali različite službe u korist turske države, kao što su: sokolari (doğandžije), putari i pismonoše (menzildžije i surudžije), čuvari klanaca (derbendžije), (kurudžije), raja koja je bila naseļljena na hasovima čiji su prihodi bili namjenjeni izdržavanju Mekke i Medine (Haremeyni şerifeyn mukâtta reyalari), uzgajivači pirinča (çaltıkçi), čuvari mostova (çupridžije), čuvari brodova na rijekama, rudari, džerahori, veslari (kurekdžije) i još neki drugi. Lica koja su izričito bila oslobođena tih nameta (misli se, uglavnom na raju, jer su pripadnici vladajuće klase bili u principu slobodni od bilo kakvih davanja) uživala su tzv. muafiyet (oslobođenje od izvanrednih nameta) zbog čega je njihov pravni status označavan izrazom muaf (oslobođen davanja izvanrednih nameta i običajnih tereta).

⁸ Za stalnu opravku gradova upotrebljavani su tzv. džerahori, čija je to bila stalna dužnost. zbog čega su bili muaf. Oni se u izvorima katkada označavaju i izrazom serahor ili çerahor (I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, II. 562). O oblicima ispoljavanja izvanrednih nameta u

prvim vijekovima postojanja Osmanske države vidjeti članak O. L. Barkana pod naslovom »Avariz« u Islam Ansiklopedisi, sv. 2, 13.

⁹ Uporediti: Dr. Dragoslav Janković, Istorija države i prava feudalne Srbije od XII—XV vijeka, Beograd 1953, 31—32.

¹⁰ Premda je teško precizirati sadržaj pojedinih izvanrednih tereta, izgleda da je avâriz u prvo vrijeme označavao najgrublje fizičke radove iz grupe tereta avariz-i dîvâniye, kao što je krčenje puteva, popravak mostova, prenošenje raznih tovara za potrebe vojske i dr. To zaključujemo po tome što u sadržaj drugih izvanrednih nameta ne bi spadala ova opterećenja, i što je druge namete moguće preciznije opredijeliti, osobito terete sûrsat i iştirâ.

¹¹ Nuzûl ili nezl je termin, koji je u sistemu izvanrednog oporezivanja upotrebljavan u značenju obaveze stanovništva jednog kraja da obezbiĊedi konak (prenoćište) vojsci i komori, što je učinjeno posredstvom funkcionera koji je nazivan nuzul ili nezl emin.

¹² Sûrsat je termin koji je upotrebljavan u značenju besplatnog uzimanja hrane u određenim količinama za potrebe carske vojske od izvanrednim nametima opterećenog stanovništva (primjera radi uporediti jedan ferman iz 1663. godine kojim se stanovništvu bitoljskog kadiluka nameće obaveza da na ime nameta bedel-i sûrsat dâ određenu količinu novca za potrebe snabdjevanja carske vojske koja se nalazi u opsadi Kotorâ. Obaveza je obračunata tako što je uzeta poreska osnovica u naturi, pa je određeno

zakonskim spomenicima izrazom avâriz-i dîvâniye ve tekâlf-i ôrîfiye¹⁴. Kakva je razlika između ova dva pojma, teško je reći. Izgleda da oni predstavljaju sinonime, tim više što se prvi dio konstrukcije to jest avâriz-i divaniye kasnije rjeđe sreće ustupajući mjesto samo izrazu tekâlf-i ôrîfiye u značenju opisanih tereta koji se opet kasnije češće pojavljuju kao bedeli, odnosno kao tereti koje raja ispunjava najčešće u novčanom ili naturalnom vidu zbog čega se oni u izvorima označavaju *bedel-i avâriz* (umjesto avâriz), *bedel-i sûrsat*, *bedel-i nezl* itd.¹⁵. S obzirom na činjenicu da se ovdje radi o teretima koje je nametala muslimanska država za najnužnije potrebe vođenja rata, dakle za širenje granica turske muslimanske države, a time i stvaranje mogućnosti za širenje islamske ideologije, turski pravnici smatraju da se i ovi tereti naslanjaju na šerijat, jer je šerijatom šefu muslimanske države dozvoljeno da u krajnjoj državnoj nuždi, izazvanoj ratom, nametne stanovništvu određene izvanredne namete. Ovaj način oporezivanja smatra se privremenim, a kako su razrezivani po opšte usvojenom šerijatskom običaju, ozna-

da se umjesto jednog kg ječma uzima 50 akči, umjesto jednog kilograma brašna 100 akči itd. Državni arhiv NR Makedonije (dalje samo DAM), sidžil bitoljskog kadije br. 19, str. 75).

¹⁴ Ištira je termin koji je označavao prinudni otkup određenih količina hrane od stanovništva koje je bilo opterećeno izvanrednim nametima, otkup koji je vršen uz naknadu sa tačno određenom cijenom prehranbenih artikala koji se otkupljuju za vojsku i za komoru. U istom značenju upotrebljavani su i termini mubâya'a i mukâyese (DAM, sidžil br. 19, str. 64, 79 i sidžil br. 23, str. 47). Predmet prinudnog otkupa mogla je biti, pored ostalog, i stoka.

Interesantno je istaći činjenicu da je centralna vlast u XVII vijeku određivala različite cijene istovrsnim artiklima kada se radilo o nametu sûrsat, a različite cijene za namet ištira. Tako na pr. u približno isto vrijeme (razlika je u četiri mjeseca), kada je naređeno slanje bedel-i sûrsata napadačima Kotora, javlja se u bitoljskom kadiluku i kupljenje nameta ištira. Pri sakupljanju sûrsata cijene predmetima ishrane određene su ovako:

1 kg ječma	= 50 akči
1 kg brašna	= 100 akči
1 kg ovsa	= 200 akči
1 kg masla	= 40 akči
1 kg meda	= 25 akči

a za otkup (ištira) istovrsnih pred-

meta u januaru 1644. godine postavljene su niže cijene, i to:

1 kg ječma	= 30 akči
1 kg brašna	= 50 akči
1 kg zob	= 45 akči.

Ranije na godinu dana za namet ištira cijene su bile još niže, i to 1 kg ječma — 20 akči, 1 kg brašna — 40 akči, računajući i prenos hrane do Skadra. (DAM, sidžil br. 19, str. 64, 75, 79). Ove razlike u cijenama pokazuju dvostruko pljačkavanje obveznika — država za iste proizvode određuje različite cijene u svom interesu. Kad ubire novac umjesto proizvoda, onda određuje veće cijene tim proizvodima, a kad ih plaća, onda ih procjenjuje jeftinije, i time stvara jedan u ranijim prilikama neuobičajen višak novca. To je također jedan od oblika modificiranja sistema izvanrednog opterećivanja u XVII vijeku.

¹⁴ Sravniti: O. L. Barkan, XV ve XVI inci asirlarda Osmanlı imparator-lugunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, KANUNLAR, Istanbul 1943.

¹⁵ Bedeli avariz se katkada javlja i kao avariz akçesi (uporediti: Bistra A. Cvetkova, Izvanredni danci i državni povnosti v blgarskite zemî pod turska vlast, Sofija 1958, str. 19—35). O upotrebi naziva bedel-i avariz itd. uporediti podatke u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII vijeka (DAM).

čavani su terminom tekâlf-i âdiye¹⁶. Ukoliko se usvoji i kao tačna tvrdnja turskih historičara da se ti tereti osnivaju na šerijatu, čini nam se opravdano primijetiti da su turski sultani i ovde široko тумacili šerijat, jer su od početka postojanja svoje države zaveli opisane vrste tereta i nametali ih, manje-više, stalno, već prema tome kako su se razvijale njihove vojne operacije dok su za oblik tih tereta koristili zatečeno stanje zbog čega su ih i nazivali tekâlf-i örfiye. Stoga se može reći da opisane vrste tereta nastaju pojavom ostalih klasičnih osmanskih ustanova, a u zakonodavstvu sultana odražavali su se kao popratna pojava onih ustanova koje su se razvijale u okvirima timarskig sistema. Zapravo, ovi tereti predstavljaju popratnu pojavu svih klasičnih osmanskih ustanova, jer se pojavljuju kao sredstvo u rukama sultana za popunjavanje praznina u dažbinskom sistemu zavođenjem tereta za opšte potrebe svih vojnih jedinica u pokretu kao i za potrebe određenih službi koje su (i jedne i druge) predstavljale zasebne organizacione mehanizme. U uslovima uspješnog funkcionisanja klasičnih osmanskih ustanova njihova primjena je mogla biti ograničena na razumnu mjeru, postavljenu opštim i posebnim zakonodavstvom. Stoga se u prvoj fazi postojanja te države i ustaljuju spomenuta četiri oblika izvanrednih nameta kao što se iz istih razloga u tom razdoblju stabiliziraju principi opterećivanja s obzirom na način, vrijeme i visinu.

U periodu punog dejstva klasičnih osmanskih ustanova, koji seže do potkraj XVI vijeka, principi opterećivanja bili su relativno stabilni. Opterećivanje je bilo regulisano zakonodavstvom i konkretnim naredbama sultana na sličan način na koji je propisano opterećivanje uopšte. Izvanredni nameti padali su na rajetinske kuća koje su kao poreske jedinice označavane terminom »avariska kuća«¹⁷ (avariz hane) i kao takve unošene u posebne avariske deftere, koji su službeno nazivani mevkûfât defteri¹⁸. Nametanje je vršeno posredstvom posebnih carskih činovnika i kadije određenog kadiluka. Visina tereta bila je tačno fiksirana, a sam teret nametan je u onom obliku u kome je on logično mogao biti realizovan na jednom području. Pošto je riječ o teretima za potrebe vojske, koja se kreće u rat, logično je pretpostaviti da su u krajevima, kroz koje je vojska prolazila, ovi tereti ispunjavani u čistom vidu. Stanovništvo toga kraja moralo je neposredno izvršavati takve terete tako što je krčilo puteve, popravljalo mostove, obezbjeđivalo konak, hranu itd. Nasuprot tome, stanovništvo, koje se nalazilo daleko izvan ratnih operacija i komunikacija kojima se kretala vojska, nije moglo ispunjavati sve te obaveze neposredno. Ono je u ispunjavanju tih obaveza bilo opterećeno određenim davanjima u naturi i novcu, umjesto (bedel) direktnog učešća u obavljanju određenih tereta. Umjesto kuluka i naturalnih davanja ono dakle, daje bedel u novcu ili

¹⁶ A. Vefik, n. d. 69.

¹⁷ O. L. Barkan, Avariz, Islam Ansiklopedisi, II, 13; sravniti: DAM,

sidžil br. 27, str. 61, kao i ostale si-džile.

¹⁸ Isto.

naturi¹⁹. Količina tih tereta u klasičnom periodu osmanske države, po svoj prilici, bila je normirana zakonima. Neki nameti su, izgleda, kupljeni svake pete godine, a neki samo u vrijeme vojnih pohoda. Kao takvi, premda su bili jedno od najoštrijih oruđa eksploatacije direktno od strane države²⁰, izvanredni nameti i običajni tereti mogli su biti i snošljivi.

Do kraja XVI vijeka osjeća se izvjesna stabilnost, određenost i zakonitost u izvanrednom oporezivanju podanika²¹. Međutim, na prelazu u XVII vijek nastaje i u ovoj sferi izvjesna prekretnica. Pod uticajem postepenog rastakanja klasičnih osmanskih ustanova, iznad svega timarskog sistema, koji je osjetno nagrizan procesom čiflučenja, javljaju se značajne promjene u sistemu izvanrednog opterećivanja podanika. Te promjene kreću se, uglavnom, u dva pravca. Prvo, i dalje se održavaju klasični izvanredni nameti i običajni tereti, ali sistem izvanrednog oporezivanja dobiva nove modifikacije u stepenu, načinu i vremenu oporezivanja, što osobito dolazi do izražaja za vrijeme kandijskog rata²². Drugo, pored uobičajenih nameta iz grupe *tekâlf-i orfiye*, javljaju se novi nameti u različitim vidovima čiji su utemeljači predstavnici provincijske i lokalne vlasti. Pošto se tu radi o protuzakonitim nametima, oni će se tokom XVII vijeka pojavljivati u izvorima pod opštim nazivom *tekâlf-i şâkka*²³.

¹⁹ To se vidi iz mnogobrojnih podataka u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII v.

²⁰ Da je riječ o teškim obavezama, najbolje svjedoči činjenica da se oslobođenje (*muâfiyet*) od tih nameta smatralo značajnom povlasticom koju su takva lica ljubomorno čuvala i za nju se borila. Osim toga, na težinu tih obaveza ukazuju dužnosti zbog kojih je vršeno oslobođanje, dužnosti koje nisu bile beznačajne (čuvari klanaca, radnici u rudnicima, solanama, veslari i dr.).

²¹ Do kraja XVI vijeka visina izvanrednih nameta bila je, po svoj prilici, stabilna, izuzev u nekoliko slučajeva kada su sultani zbog izuzetnih potreba povećavali njihov iznos. Isto tako bio je ustaljen način oporezivanja, jer se tačno znalo na koga obaveze padaju, o čemu su vođeni i posebni *defferi*.

²² Kandijski rat trajao je od 1645—1669 godine, a vođen je između Turske i Venecije za ostrvo Kretu. Iako je Turska ovaj rat dobila, ona je zapravo odnijela pravu Pirovu pobjedu, jer je do maksimuma napregla svoju snagu i do kraja iscrpila svoje finansije. S obzirom na činjenicu da je Turska vodila rat u uslovima raspadanja njenih klasičnih ustanova, rat je imao neizmjerne

teške posljedice za potčinjeno stanovništvo koje je takoreći neprekidno opterećivano raznim izvanrednim nametima. To je bio izgleda osobito slučaj sa stanovništvom koje je naseljavalo oblasti bliže Carigradu, kao što je na pr. od naših zemalja Makedonija. Čini se da se upravo od kandijskog rata kupljenje izvanrednih nameta u Makedoniji javlja svake godine, barem za vrijeme trajanja toga rata što zaključujemo po podacima iz sidžila bitoljskog kadije iz ovog perioda.

²³ Turski pisci, pa i A. Vefik, koji je najiscrpnije obradio sistem izvanrednog oporezivanja, ne razgraničavaju tačno vrijeme postanka nameta *tekâlf-i şâkka*, niti se preciznije izražavaju o tome o kojim oblicima je zapravo tu riječ. Na sličan način ni Cvetkova i ne pokušava da opredijeli ove namete. Osnovna mana svih tih radova među ostalim leži u neistorijskom prilaženju problemu izvanrednog oporezivanja u Osmanskoj carevini. Zbog toga je nemoguće u tim radovima naći zadovoljavajući odgovor na pitanje kako i zašto, pod kojim uslovima i u kom vidu se pojavljuju pojedini poraski oblici. Kakve oni transformacije vremenom dobivaju i do kog momenta traju.

Cilj ovoga rada sastoji se u tome da ukaže na te promjene. Materijal na osnovu koga će biti obrađeno ovo pitanje crpen je najvećim dijelom iz sidžila bitoljskog kadije iz XVII vijeka, koji se nalaze u Državnom arhivu Narodne Republike Makedonije. Smatramo da podaci ovih sidžila imaju širi značaj i da ukazuju na opšte promjene koje su nastajale pod sličnim okolnostima u svim krajevima Osmanskog Carstva u kojima se ranije razvio timarski sistem. To stoga što se te promjene upravo javljaju kao posljedica krize timarskog sistema. Stoga, mislimo, da je naslov ove teme, bez obzira na porijeklo materijala kojim smo se služili, bilo opravdano uopštiti, jer je riječ o pojavama koje su ponikle, manje-više, u istim uslovima, kao što su one dalje bile praćene sličnim zakonitostima svoga razvoja. Nema sumnje da će materijali sa drugih područja pokazati i izvjesne specifičnosti u pojedinim krajevima, specifičnosti koje će se pojaviti kao posljedica ranije nastalih specifičnosti istorijskog razvoja pojedinih oblasti, u čemu je u nas karakterističan slučaj Bosne.

1. Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u XVII v. i njihove društveno-ekonomske posljedice

Promjene u sistemu izvanrednog opterećivanja javljaju se već u prvim decenijama XVII vijeka, a dolaze do potpunog izražaja za vrijeme kandijskog rata. Kao što je već rečeno, te se promjene mogu u nas najbolje pratiti u Makedoniji na osnovu podataka sačuvanih u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII vijeka²⁴. Pukotine u sistemu izvanrednog opterećivanja na ovom području evidentne su već od četvrte decenije XVII vijeka pa dalje.

Na prve teškoće u sakupljanju izvrednih tereta u Makedoniji ukazuju fermani iz četvrte decenije XVII vijeka, kojim se naređuje sakupljanje nameta bedel-i nezl, bedel-i mekâri²⁵, avariz i dr. Da su

²⁴ Takvih sidžila za XVII vijek očuvalo se 29. Svi oni se nalaze u Državnom arhivu Narodne Republike Makedonije, a zahvataju vremenski period od 1620—1694. godine. Ovi sidžili predstavljaju prvorazredan izvorni materijal ne samo za proučavanje istorije bitoljskog kraja u XVII vijeku nego i za proučavanje ekonomsko-društvenih i političkih prilika čitave Makedonije i susjednih zemalja — dijelova Albanije, Grčke i Bugarske. S obzirom na činjenicu da se u njima odražava opšti pravac kretanja u Osmanskoj državi u zemljama u kojima je ranije bio u punoj snazi timarski sistem, podaci navedenih sidžila imaju i širi značaj, osobito za praćenje krupnih linija opšteg kretanja za čitavu Anadoliju i Rumeliju. U tom smislu oni imaju značaj i za sagleđavanje pravca istorijskog kretanja

i u ostalim našim zemljama u kojima je tada čvrsto stajala turska vlast, to jest u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Naravno, ovo pod uslovom da se imaju na umu izvjesne specifičnosti razvoja ovih naših zemalja, osobito Bosne i Hercegovine.

²⁵ Izraz makâri označava tovarnu stoku koja se daje pod kiriju za prenošenje stvari. Kao termin u Osmanskoj državi ovaj je izraz upotrebljavan za oznaku jednog izvanrednog nameta. Taj se izvanredni namet u izvorima iz XVII vijeka koji se odnose na bitoljski kadiluk javlja pod nazivom bedel-i makâri, a ne u prvobitnom izvorniku. Kao takav, on označava obavezu raje da na ime bedela, umjesto davanja tovarne stoke dâ izvjesnu količinu novca. Ovaj namet kao bedel-i makâri, odnosno ücret-i makâri, spominje se u jednom fermanu iz 1634.

nastupile izvjesne teškoće u sakupljanju tih nameta, vidi se po tome što je centralna vlast bila prisiljena da šalje posebna upozorenja kadijama da pruže naročitu pomoć carskim ubiračima izvanrednih nameta i da onemoguće bilo kakvo suprotstavljanje i protivljenje u realizaciji tih zadataka o čemu u ranijim sidžilima nema pomena²⁶. O kakvim se teškoćama tu moglo raditi? Na ovo pitanje daju dosta jasne odgovore već podaci fermana iz pete decenije, a naročito iz druge polovine XVII vijeka. Prema tim podacima zapaža se interesantna pojava da carski sakupljači izvanrednih nameta, koji se sada kupe, manje-više, svake godine²⁷, nisu u mogućnosti da sakupljaju te namete zbog toga što se smanjio broj raje koja je bila obavezna da podnosi ove terete, kao i zbog toga što preostala raja nije bila u stanju da blagovremeno ispunjava svoje obaveze²⁸. Kako su nastale ovakve pojave? Prva pojava je nastala kao posljedica razaranja timarskog sistema procesom čiflučenja. Uslijed toga procesa, koji se javlja već u XVI vijeku²⁹, nastupile su značajne promjene u posje-

godine, kojim se naređuje bitoljskom kadiji da pomogne carskom mubaširu Omeru, da u smislu kopije mevkufat deftera sakupi u bitoljskom kadiluku bedel-i nezl, bedel-i ganem i ücret-i makāni od 1852. avariske kuće (DAM, sidžil br. 3, str. 98). Ubiranje ovog nameta spominje se u kasnijim izvorima u godinama 1635—6, 1649-50, 1656—7 (DAM sidžili br. 4, str. 48, br. 12, str. 115, br. 15, str. 67—8).

Kako je nastao ovaj namet teško je nešto određenije kazati. Pretpostavljamo da je riječ o nametu koji se razvio iz obaveze raje, opterećene avārizima i drugim tekālfima, da dā izvjesnu količinu tovarne stoke (konja, mula i dr.) za potrebe carske vojske kada ova ide u rat. Tu bi se moglo raditi o obavezi raje da daje tovarnu stoku za prenos sumpora, šalitre, od rudnika do baruthana kao i obavezi raje da daje tovarnu stoku za prenos topova, municije, hrane za vojsku i dr. u ratnim vremenima (Uporediti DAM, sidžili br. 13, str. 143, br. 14, str. 144, br. 18, str. 76, 81, 109, br. 19 str. 40, 75).

²⁶ DAM sidžili br. 3 str. 98, br. 4 str. 26 i 48., br. 8 str. 99.

²⁷ Ovo posebno važi za period kandijskog rata, kao i za period velikog rata (rat između Turske i Austrije i Venecije, koji je nastupio poslije neuspjelog pokušaja Turske da osvoji Beč 1683. godine i trajao do karlovačkog mira 1699. godine). U XVIII vijeku je i ozakonjeno kupljenje izvanrednih nameta svake

godine (Istorija naroda Jugoslavije — izdanje ćirilicom — II dio, 209—218).

²⁸ Uporediti podatke u sidžilima bitoljskog kadije iz četvrte i pete decenije XVII vijeka.

²⁹ Proces čiflučenja u manjoj ili većoj mjeri javlja se već tokom XVI, a osobito potkraj XVI i na prelazu u XVII vijek u svim našim zemljama. Izgleda da je on bio ubrzan osobito u onim našim zemljama koje su bile ranije zahvaćene robno-novčanin odnosima zbog blizine prometnih gradova i morskih luka, kao što je morao biti slučaj sa Makedonijom. Polaznu osnovu toga procesa predstavljala je mogućnost raje da raspolaze svojim posjedima (baštinama i čiflucima). Ta mogućnost prometa označava od početka negaciju mirijske svojine na zemlju. U čiflučenju su učestvovali svi, poglavito svi slojevi vladajuće klase, kao i nosioci gradske privrede. U početku u osnovi procesa čiflučenja leži ekonomski momenat, sticanje posjeda na bazi slobodne pogodbe među strankama (kupcem i prodavcem). Kasnije, međutim, ovoj komponenti pridružuju se i druge koje prvu bacaju u zadnji plan. Čiflučenje u Makedoniji u XVII vijeku se odvija u znaku zaposjedanja rajinske zemlje od strane različitih elemenata koja je te zemlje napustila jer nije mogla ispunjavati povećane obaveze osobito izvanrednog opozivanja, kao posljedica pritiska nasilja i dr.

dovnoj strukturi rajinske zemlje. Jedan dio raje bio je izvlašćen uslijed čega se kao posjednici rajinske zemlje pojavljuju nova lica — čifluk sahibije koji izrastaju, barem u početku, iz redova vojničke klase (spahije, janjičari, carske spahije)³⁰.

Izvlašćivanje raje teklo je na više načina, a naročito je bilo oštro izraženo na carskim i drugim hasovima. Raja je zbog pritiska upravnika hasova³¹, kao i zbog pritiska spahija, napuštala svoja imanja i selila se na posjede drugih feudalaca, ostavljajući tako upražnjene svoje baštine i čifluke. Tako je podrivana poreska osnova za razrezivanje izvanrednih nameta, to jest smanjivan je broj avariskih kuća koje su bile obavezne da snose izvanredne terete. Time je u ovoj sferi narušen stari poredak i onemogućeno je ubiranje izvanrednih nameta na stari način.

Stari raspored u avariskim defterima nije se u takvim okolnostima mogao održati, i to kako s obzirom na raspored tereta, tako i s obzirom na način razrezivanja i ubiranja. Stoga je centralna vlast, pritisnuta vlastitim finansijskim³² i drugim nevoljama, morala intervenirati. Intervencije se opet kreću u dva smjera u zavisnosti od problema koje je nametala praksa.

Prvi vid intervencije osjeća se na planu obuhvatanja porezima svih onih lica koja su se našla u posjedu rajinske zemlje. Sa nekoliko svojih naredaba centralna vlast pokušava da ovaj problem riješi zahtjevom da izvanredne namete podmiruju svi oni koji su na bilo koji način posjeli rajinsku zemlju, bez obzira kojim društvenim slojevima i klasama pripadaju. Konkretno, naređuje se da izvanredne namete podnose i spahije, janjičari i drugi, ukoliko drže rajinsku zemlju³³. Da li su takva lica i neposredno snosila terete, teško je

³⁰ To potvrđuju mnogobrojni podaci iz sidžila bitoljskog kadije iz XVII vijeka.

³¹ Još u XVI vijeku dolazilo je do pobuna raje na hasovima u Makedoniji zbog nasilja upravnika hasova (uporediti: Istorija naroda Jugoslavije, str. 575—7 i 579—80. U XVII vijeku su česti slučajevi da raja pritisnuta nasiljima upravnika hasova, osobito sa hasa velikog vezira, napušta hasove i bježi na sve strane. To se vidi iz nekoliko naredaba centralne vlasti kojima se kadijama kao i drugim organima lokalne vlasti naređuje da silom povrate sa hasova odbjegli raju bez obzira koliki je rok prošao od njihovog bježanja (DAM sidžil br. 13). O nasiljima spahija i bježanju raje sa njihovih imanja zbog toga, primjera radi uporediti jednu bilješku u sidžilu bitoljskog kadije iz 1647. godine (DAM, sidžil br. 11, str. 3).

³² O finansijskim teškoćama u Osmanskoj državi i oblicima njho-

vog rješavanja u XVII vijeku, vidi podatke u djelima: A. Vefik, Tekâlif kavaid i M. Ziya, n. d.

³³ U tom smislu je tokom XVII vijeka izdato više carskih naredbi: Jedna od njih datira iz 1640. godine, a upućena je bila sakupljaču izvanrednih nameta u Solunskom, Tirhalskom i Paša sandžaku Rumelije sa upozorenjem da avariz uzima od onih lica koja drže čifluk, odnosno rajinsku zemlju. Iz ove se naredbe vidi da je riječ o licima koja pripadaju višim društvenim slojevima (zi kudret) a našla se u posjedu rajinske zemlje (DAM sidžil br. 8, str. 100). To je jedan od podataka iz prve polovine XVII vijeka. Da je centralna vlast ostala pri istom shvatanju i kasnije vidi se na osnovu nekoliko carskih naredaba iz druge polovine XVII vijeka koje su izdate na pritužbu raje protiv takvih držalaca čifluka koji izbjegavaju da ispune svoju obavezu i nastoje da je svale na ostalu raju. Ta-

nešto određenije kazati. Izgleda da to nije bio uvijek slučaj, što zaključujemo na osnovu činjenica da je tokom vremena stalno smanjivan broj avariskih kuća⁸⁴. Najvjerovatnije je da su opet tereti

ko se 1679. godine potužilo Porti stanovništvo bitoljskog kadiluka na nekog Muhameda Derviškadića i njegove sestriće, koji su rastjerali raju iz nekoliko sela i prigrabili njihovu zemlju, koji neće da plaćaju na njih pripadajući dio tekálfa već to svaljuju na raju koja to ne može da izdrži. Fermanom je naređeno da tekálfe moraju plaćati oni koji se nalaze u posjedu zemlje (DAM, sidžil br. 24, str. 42). Na sličan način žali se raja bitoljskog kadiluka na gradsku hrišćansku i muslimansku raju koja se oslanja na jake (zi kudret) kao i posjednike čifluka koji ne žele da ispune obavezu izvanrednog nameta mubajea već je svaljuju na ostalu raju. Fermanom iz 1691. godine u kome se navodi ovaj slučaj, naređeno je da se teret rasporedi na sve one koji drže emlake i čifluke (DAM, sidžil br. 29, str. 31). Najzad, interesantno je navesti jedan ferman u kome se izričito naređuje da obavezu tekálfa moraju da ispunjavaju i spahije i janjičari koji drže rajnsku zemlju (DAM, sidžil br. 28, str. 76).

Svi ovi podaci navedeni su zato da se ukaže na promjenu u načinu izvanrednog oporezivanja, kao i zato da se vidi koliko su predstavnici vladajuće klase nastojali da izgraju te obaveze svaljujući ih na raju koja je držala svoje čifluke i koja je i zbog toga morala da napušta svoja imanja i da bježi pod okrilje moćnih feudalaca, svrstavajući se u redove čifčija. Treba naglasiti još i činjenicu da centralna vlast nije bila uvijek odlučna u provođenju svojih mjera, što se vidi po tome da se praksa prebacivanja tereta pojavljuje u toku čitavog XVII vijeka, a naročito po tome što je u ratno doba oslobađala od tekálfa pripadnike vojne organizacije. U tom pogledu karakteristična je jedna naredba (ferman) iz 1691. godine, kojom se kadijama Rumelije i janjičarskim serdarima naređuje da popišu janjičare u gradovima i selima i da ih pošalju na front u Zemun, te da one koje nađu kod kuće i koji

se odazovu ovoj zapovijedi ne opterećuju tekálfima. Nasuprot tome, one koje ne nađu kod kuće, a imaju dirluke treba da optereće tekálfima zajedno sa rajom (DAM, sidžil br. 27, str. 44).

⁸⁴ To se može lijepo pratiti u sidžilima bitoljskog kadije počev od četvrte decenije XVII vijeka pa dalje. Primjera radi navodimo da je na početku XVII vijeka u bitoljskom kadiluku prema carskom defteru bilo 2.002 avariske kuće čiji se broj za pola vijeka smanjio skoro na polovinu (1647. godine broj avariskih kuća u bitoljskom kadiluku bio je već spao na 1.192 — DAM, sidžil br. 11, str. 10 i 11). Na početku druge polovine XVII vijeka broj avariskih kuća u bitoljskom kadiluku, zbog odbjeglih (girihte) spao je na 816, dok se iznos izvanrednih nameta zajedno sa džizjom popeo na cifru od 960 akči po jednoj kući (DAM, sidžil 13, str. 54). Broj avariskih kuća kasnije nije uvijek padao, jer se u tome osjećaju izvjesne oscilacije, kako ranije, tako isto i kasnije, oscilacije koje su bile uslovljene naglim skokovima u broju odbjeglih, koji se kasnije vraćaju. Tako na pr. u jednoj bilješci bitoljskog kadije 1652. godine navodi se broj od svega 660 avariskih kuća koje su pojedinačno opterećene bedel-i nezlom u iznosu od po 1.200 akči. Svega nekoliko godina kasnije, tačnije 1656. i 1657. spominje broj od 1678 avariskih kuća koje su opterećene sa po 320 akči na ime bedel-i nezla (DAM, sidžili br. 13, str. 54, 50 i br. 15, str. 42 i 78). Kolebanje broja avariskih kuća može se tumačiti trojako, bilo time što se povećao broj odbjeglih seljaka (girihte) koji su se povratili na svoja imanja, bilo time što je centralna vlast, koja je u ovo doba bila donekle ponovo uspostavila, u četvrtoj deceniji naglo srozani autoritet uspjela da poveća broj avariskih kuća obavezivanjem čifluk sahibija na plaćanje izvanrednih nameta, i najzad, bilo stoga što je kombinacijom ovih dviju mogućnosti korigovano polovinom XVII vijeka naglo poremećeno stanje. Bilo

faktički padali na teret neposrednih proizvođača-čifčija, a tamo gdje ovih nije bilo, vjerovatno su kao direktni poreski obveznici bili posjednici rajinske zemlje, bez obzira na njihov društveni rang. Da je teret izvanrednog oporezivanja padao na takve posjede, svjedoče podaci iz sačuvanih deftera³⁵, kao i činjenica da se posjednici (čifluk sahibije) katkada odupiru prekomjernom opterećivanju svoje raje, ili nastoje da dio tereta sa svoje raje prebace na druge³⁶. Drugi vid intervencija kreće se u pravcu davanja instrukcija lokalnim organima vlasti na koji način treba da se razrezuju i ubiraju izvanredni nameti kada to nije bilo moguće postići ranijim sredstvima i instrumentima. Konkretno, naređuje se kadijama da organizuju nov način rasporeda tereta uz saradnju sa vilajetskim ajanima, seoskim zabitima i subašama³⁷. Taj način donekle je nametala sama praksa, jer se već i prije konkretnih naredaba sultana u praksi sreću slučajevi samoinicijativnih akcija zainteresovanih faktora na terenu u pogledu novog načina razrezivanja prispjelih tereta. Ti faktori bili su na prvom mjestu vilajetski ajani³⁸, koji još od ranije imaju važnu ulogu u društveno-političkom životu svoga kraja, a u poslovima razrezi-

kako mu drago, proces se kretao u pravcu smanjivanja broja avariskih kuća pod uticajem bježanja seljaka i zaposjedanja njihovih zemalja kao čifluka od strane predstavnika povlašćenih slojeva osmanskog društva. Taj proces bio je, izgleda, osobito nagao za vrijeme i poslije velikog rata, jer je, prema jednom defteru iz 1710. godine, broj avariskih kuća u bitoljskom kadiluku spao na svega 146, sa obavezom svake kuće da plati na ime avariza i bedel-i nezla po 47 groša (DAM, sidžil br. 34, str. 13). Možda je ovo smanjenje bilo posljedica ratnih pustošenja i napuštanja zemlje od strane seljaka, od kojih će se kasnije jedan broj povratiti, ali u svakom slučaju ono pokazuje oštar zaokret u stvaranju uslova za jači zamah čiflučenja u Makedoniji pod uticajem bježanja raje zbog izvanrednih nameta i sva-kojakih nasilja organa turske vlasti.

Da sve to nije nikakva slučajnost, pokazuje i činjenica po kojoj je broj avariskih kuća u bitoljskom kadiluku 1716. godine spao na 80, sa obavezom da svaka kuća plati na ime avariza i bedela po 81½ groš, ili ukupno 6693 groša (DAM, sidžil br. 37, str. 42).

³⁵ To potvrđuju podaci u sidžilima bitoljskog kadije iz druge polovine XVII vijeka.

³⁶ Primjera radi vidjeti DAM, sidžil br. 19, str. 57 i 60, br. 28, str. 38, 40, br. 55, str. 22.

³⁷ Ova pojava zapaža se u mnogim fermanima počev od četvrte decenije XVII vijeka pa dalje koji se nalaze u sidžilima bitoljskog kadije, a odnose se na razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta.

³⁸ U turskim izvorima XVI, XVII, XVIII i XIX vijeka termin vilajetski ajani (âyân-i vilâyet, rjeđe âyân-i memleket) sreće se u značenju gornjih slojeva osmanskog društva u provincijama (vilajetima, kadilucima), čiji je istaknutiji položaj počivao ili na bazi držanja određenog mjesta u vojnoj hijerarhiji (spahijskoj i janjičarskoj organizaciji, kao i u organizacijama pomoćnih vojnih redova) ili na bazi vršenja važnijih funkcija u vojno-upravnoj i sudskoj organizaciji, ili, najzad, na bazi posjedovanja većeg imetka. U tom smislu u kategoriju vilajetskih ajana spadali su prvenstveno istaknutiji komandanti spahijske i janjičarske vojske (subaše, čeribaše, zaimi, janjičarske age, serdari, zatim starješine pomoćnih vojnih redova — vojnički bezi, komandanti juruka itd.), zatim visoki funkcioneri divana u pojedinim provincijama, viši pripadnici uleme (ešraf, istaknutiji funkcioneri lokalne uprave (vojvode, subaše, muteselim, emini i dr.) i, najzad, bogatiji slojevi u gradu (trgovci).

vanja tereta poduzimaju izvjesnu samoinicijativu³⁹, koja ubrzo postaje pravilo⁴⁰.

Teškoće u razrezivanju i ubiranju izvanrednih nameta su tokom XVII vijeka bile u stalnom porastu. One su se već u početku kandijskog rata veoma zaoštrile pogađajući najoštrije u prvom redu raju.

Kandijski rat je neizmjereno iscrpljivao sredstva državne blagajne⁴¹ koja nisu bila dovoljna sultanima da pokriju mnogostruke rashode. Zbog toga je centralna vlast prebacivala teret na raju zahtijevajući da ova ispunjava svoje obaveze novcem ili naturom umjesto davanjem radnih usluga, već prema tome kako je centralna vlast osjećala potrebu⁴².

Za čitavo vrijeme trajanja kandijskog rata svake godine kupljeni su izvanredni nameti, i to, uglavnom, u ranija četiri osnovna vida, kao avariz, nuzul, sürsat i ištira⁴³. Pošto su najčešće sakupljani u novcu u vidu bedela (bedel-i avariz, bedel-i nuzul, bedel-i sürsat,

³⁹ Vilajetski ajani su spadali u krug ljudi koje su poštovali konkretni nosioci upravnih i sudskih funkcija u kadilucima i kao takvi se vrlo rano često javljaju kao tzv. šuhudul hal (svjedoci sudske parnice), kao vještaci u delikatnim pitanjima, te kao nosioci kolektivnog javnog mnijenja vladajuće klase u provincijama. U XVII vijeku oni pokazuju značajnu samoinicijativu u mnogobrojnim pitanjima od interesa za njihov kraj i njihovu klasu, među kojima i za pitanje ravnomjernijeg rasporeda izvanrednih dažbina, ili samoinicijativnom razrezivanju dažbina za organizovanje suzbijanja hajdučije i dr. Jedna takva inicijativa vilajetskih ajana u bitoljskom kadiluku zabilježena je već 1650. godine, kada su bitoljski vilajetski ajani i ešrafi razrezali na bogatije slojeve u Bitolju 22.000 akči za mobilizaciju sejmena u cilju suzbijanja hajdučije (DAM, sidžil br. 12, str. 2).

Ajani se pojavljuju kao lica koja učestvuju u razrezivanju izvanrednih poreza već od druge polovine XVII vijeka. Ovu njihovu ulogu na određeni način, bila je ozakonila centralna vlast već na početku šeste decenije toga vijeka, jer iz tog perioda imamo fermane kojim se zajedno sa kadijama, mjesnim čehajama i serdarima naređuje i vilajetskim ajanima da uzmu učešća u razrezivanju nekih izvanrednih nameta.

⁴⁰ To se vidi u svim tevzi defte-

rima (defteri kojima su razrezivani izvanredni nameti) u sidžilima bitoljskog kadije počev od sedme decenije XVII vijeka.

⁴¹ To se najbolje vidi po tome što su državni prihodi godinu dana nakon završetka kandijskog rata iznosili jedva 181,270.827 akči, dok su u isto vrijeme državni rashodi narasli na iznos od oko 590,000.000 akči (J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, V. str. 717).

⁴² U XVII vijeku postalo je skoro pravilo da se uzimaju bedeli za sve oblike izvanrednih nameta, ali se katkada pojavljuju i izuzeci. Tako na pr. katkada srećemo pojavu da se umjesto bedel-i avâriza, na ime avâriza stanovništvo opterećuje obavezom da prenosi šalitru u carsku baruthanu u Solunu (DAM, sidžil 19, str. 84; sidžil 26, str. 35). Dok je to sa avârizom rjeđi slučaj, sa ostalim izvanrednim nametima se to češće dešava, a osobito pri ubiranju nameta sürsat i nezl (kod ovog posljednjeg umjesto novca katkada se uzimaju kola sa teglećom marvom — primjera radi uporediti DAM, sidžil br. 21, str. 58; sidžil 18, str. 30; sidžil 23, str. 78, 80, 84, 85).

⁴³ Pored ovih klasičnih nameta, u drugoj polovini XVII vijeka u upotrebi su katkada i novi nameti koji se povremeno uzimaju, kao što je namet za izdržavanje sejmena i vojnika iz grupe nefir-i am (DAM, sidžil br. 25, str. 31, 34, 46; br. 26, str. 21, 25; br. 34, str. 11; br. 38, str. 74; br. 18, str. 74; br. 26, str. 39).

pa čak i bedel-i ištira) oni su dvostruko pogađali poreske obveznike. Prije svega u uslovima i onako povećanih tereta, osiromašeni seljaci nisu mogli proizvoditi toliko dobara koliko je to od njih traženo, a pošto su morali ove obaveze podmirivati u novcu koga nisu dovoljno imali, oni su morali da se zadužuju raznim seoskim i gradskim zelenošima, vrlo često i vakufima⁴⁴. Uzimajući zajam za ove svrhe pod veoma nepovoljnim uslovima⁴⁵, seljaci su padali u mreže zelenaša. Pritisnuti od strane sakupljača izvanrednih nameta s jedne strane, i grabljivih zelenaša s druge, koji im katkada pale kuće i uništavaju ostali imetak⁴⁶, seljaci u očaju napuštaju svoja imanja i bježe na sve strane da bi sačuvali goli život, pokušavajući da osiguraju svoju egzistenciju na drugoj strani, obično u veoma udaljenim krajevima⁴⁷.

Usljed opisanog razvoja stvari započeti proces čiflučenja dobiva novu dimenziju, nov, daleko jači podsticaj. Seoski posjedi ostaju većinom pusti i kao takvi veoma podesni za zahvatanje od strane gospodara zemlje ili od strane zelenaša⁴⁸. To je još više produbljivalo krizu u sistemu sakupljanja izvanrednih nameta. Broj avariskih kuća stalno je bivao manji jer su se stanovnici raseljavali i nalazili utočište na drugoj strani. Centralna vlast je i dalje vršila pritisak stalnim nametanjem izvanrednih dažbina, koje je moralo davati neraseljeno stanovništvo. Pošto je toga stanovništva bilo malo, to se onda dalje izgrađivala nova praksa opterećivanja, praksa po kojoj su izvanredni nameti raspoređivani tako što su i tereti, koji su padali na raseljene seljake (g i r i h t e), svaljivani na preostali dio stanovništva, a sam razrez među prisutnima vršen je tako što je vršena

⁴⁴ Primjera radi vidjeti DAM, sidžil br. 10, str. 12, 43; sidžil 11, str. 11; sidžil 12, str. 40; sidžil 15, str. 2, 19; sidžil 18, str. 15; sidžil 18, str. 50; sidžil 19, str. 22, 26; sidžil 21, str. 25.

⁴⁵ Pored visokih nameta ovi zajmovi su obično bili s kratkim rokovima (po nekoliko mjeseci), i što je najgore ti rokovi su obično dospjivali za seljake u najnezgodnije vrijeme (Đurđevdan). Pošto je zajam redovno bio praćen i jemstvima, najčešće jemstvom sa imetkom (kefil bil-mal) — to je moralo dolaziti do izvršenja kao posljedica neisplaćivanja dugova na vrijeme (o oblicima jemstva za dugove i pravnim posljedicama toga jemstva u Osmanskoj državi vidjeti: Avdo Sućeska, Vakufski krediti u Sarajevu u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz 1565/6, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu II, Sarajevo 1954).

⁴⁶ Pored podataka navedenih pod 44, vidjeti još DAM, sidžil br. 8, str.

109; sidžil 10, str. 28; sidžil 12, str. 72; sidžil 15, str. 27; sidžil 17, str. 12; sidžil 13, sidžil 18, str. 48; sidžil 15, sidžil 20, str. 39; sidžil 21, str. 28; sidžil 23, sidžil 26, str. 33.

⁴⁷ Kao pod 46. Napominjemo da su turski organi vlasti preduzimali, barem u početku, izvjesne mjere za omogućavanje uslova povratka odbjeloj raji. Tako je, npr. odgađano plaćanje tekālifa, plaćanje prispjelih dugova zajedno sa kamatama itd. U takvim slučajevima obično je praktikovan rok od jedne do tri godine. Naravno, ove mjere mogle su pokazivati samo privremene rezultate, jer se njima nisu ublažavali opšti uslovi oporezivanja koji su se tokom XVII vijeka i dalje stalno pogoršavali.

⁴⁸ Kao zelenaši pojavljivali su se često i mutevelije vakufa i izvjesni slojevi gradskog stanovništva, među njima i izvjestan broj visoke uleme (muftije, kadije), kao i njihovi potomci.

kategorizacija po kojoj je glavni teret padao na imućnije seljake, dok su manje imućni podnosili manje terete⁴⁹.

S druge strane, u drugoj polovini XVII vijeka za neke izvanredne namete, konkretno za sürsat i namet ištira, proširena je poreska osnovica. Dok je raniju poresku osnovicu za sve izvanredne namete predstavljala rajinska zemlja, sada se ona za spomenute namete proširuje i na zemlje onih koji su bili muaf (oslobođeni od izvanrednih nameta)⁵⁰.

Sve ovo učvršćivalo je potrebu ustanovljivanja novog načina rasporeda izvanrednih nameta koji već u drugoj polovini XVII vijeka dobiva stalan oblik i zadržava se za svo vrijeme postojanja izvanrednih nameta, nalazeći stalnu primjenu osobito u vrijeme ratova (kandijskog, bečkog i drugih). Konkretno uobličava se i ustaljuje praksa razrezivanja izvanrednih nameta na sudu saradnjom kadije, predstavnika centralne vlasti, vilajetskih ajana, predstavnika posjednika (seoskih subaša, zabita) i predstavnika raje⁵¹. Samo razrezivanje vrši se tako što se sa saradnjom spomenutih faktora vrši raspored nameta na postojeće naseljenike prema njihovom imovinskom stanju, pri čemu se teret sa raseljenih (girihte) svaljuje na prisutne. Sve to onda unosi se i u posebne deftere koji se po nazivu razreza označavaju terminom *tevzi*, to jest *tevzi defteri*.

Opisani sistem razrezivanja izvanrednih nameta primjenjivan je na sve oblike nameta, poznatih pod nazivom *tekâlîf-i örfiye* koji su postojali u XVII vijeku, to jest na namete *avâriz*, *nüzül*, *sürsat*, *ištira*, zatim na teret poznat pod nazivom *bedel-i mekâri*⁵² pa čak i na razrezivanje i ubiranje glavarine (*džizja*)⁵³. Najzad, sličan sistem primjenjivan je i pri rasporedu tereta koje su makedonski seljaci

⁴⁹ Ova pojava evidentna je u defterima u kojima je unosen razrez izvanrednih nameta (*tevzi defteri*), a koji se nalaze u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII vijeka.

⁵⁰ Ovdje se svakako misli na one kategorije lica koja su u ovom radu pobrojana u bilješci 7, to jest na kategorije lica koja su bila oslobođena (*muaf*) zbog vršenja određenih službi. Tu se svakako ne podrazumijevaju razni slojevi vladajućeg klase, jer su oni već po svom društveno-političkom položaju bili principijelno oslobođeni, a ako su se našli u posjedu rajinske zemlje kao *čifluka*, onda je ta zemlja bila opterećena.

Što se tiče ispunjavanja obaveza nameta *sürsat* i *ištira*, izgleda da one već od druge polovine XVII vijeka pogađaju sva lica, kako ona koja su od ranije bila obavezna (*gayri muaf*) tako isto i ona koja su dotle bila oslobođena (*muaf*) — DAM, sidžil 15, str. 64, 67; br. 19,

str. 52, 75; br. 20, str. 37; br. 21, str. 58; br. 23, str. 27, 40. Stvar, izgleda, ne stoji tako sa drugim nametima, jer prema jednoj carskoj naredbi iz 1796. godine, koja je izdata na pritužbu nekoliko vojnika iz bitoljskog kadiluka, vojnuci su bili i dalje oslobođeni, ali samo za vojnučke baštine. Međutim, ukoliko su oni držali i rajinsku zemlju, onda su na nju morali davati *tekâlîfe* (DAM, sidžil br. 72).

⁵¹ Podatke o tome daju *tevzi defteri* u sidžilima bitoljskog kadije iz druge polovine XVII vijeka.

⁵² Vidjeti bilješku 25.

⁵³ DAM, sidžil br. 12, str. 62; br. 15, str. 87—8; br. 16, str. 29; br. 18, str. 106; br. 19, str. 43, 84; br. 23, str. 67, 78—9. Interesantna je činjenica da se i *džizija* katkada raspoređuje po principu nametanja obaveza s odbjeglih (*girihte*) na prisutne i sa siromašnijih na imovinski bolje stojeće.

morali podnositi na ime slanja veslara (bedel-i kürekçi)⁵⁴ za vrijeme kandijskog rata, kao i pri nekim novim izvanrednim nametima kao što su namet za održavanje pandura i sejmena⁵⁵, namet za vojsku mobiliziranu po sistemu narodne milicije (nefir-i am)⁵⁶ i namet za poštansku službu (menzil)^{56a}.

Izloženo ukazuje na činjenicu da je sistem opterećivanja izvanrednim nametima (tekâlif-i örfiye) u XVII vijeku bio praćen značajnim promjenama. Te promjene su nastale kao posljedica rastakanja klasičnih osmanskih ustanova, a najoštrije su pogađale zavisne seljake. Zapravo izvanredni nameti u XVII vijeku imali su presudnu ulogu u daljem životu seljaka time što je njihovim posredstvom započeti proces čiflučenja dobio novu dimenziju, nov podsticaj i novo daleko najoštrije oruđe. Stoga se može zacijelo tvrditi da je, barem u Makedoniji, sistem izvanrednog oporezivanja u XVII vijeku i dalje imao fatalnu ulogu u ekonomskom i društvenom položaju makedonskih seljaka, utičući odlučno na njihovo svođenje na nivo golih neposrednih proizvođača-čifčija. S tim u vezi može se zaključiti da je izvlašćivanje seljaka, pod snažnim pritiskom izvanrednog opterećivanja koje je vršila država, barem u Makedoniji, najvećim dijelom bilo završeno do kraja XVII vijeka. To potvrđuje činjenica stalnog smanjivanja avariskih kuća u bitoljskom kadiluku. Tako je ovaj kadiluk na početku XVII vijeka imao 2002 avariske kuće, a prema defteru iz 1716. godine svega 80 avariskih kuća⁵⁷.

Iako je sistem izvanrednog oporezivanja od strane države (tekâlif-i örfiye) pretrpio značajnu transformaciju, praksa oporezivanja je principijelno smatrana na zakonu osnovanom, naravno ukoliko se izuzmu zloupotrebe organa vlasti pri razrezivanju i ubiranju tih nameta kojih je inače bilo na pretek⁵⁸. Takvom je ona smatrana zbog

⁵⁴ Ovo je izgleda bila jedna od najtežih obaveza (javlja se u XVII vijeku za vrijeme kandijskog rata) što zaključujemo po tome što organima centralne vlasti i pored više sultanskih naredaba i strogih prijetnji nikako nije polazilo za rukom da sakupe odgovarajući broj seljaka) obaveza je padala na svakih sedam avariskih kuća da pošalju po jednog veslara. Ne mogavši da ostvaruju ove zadatke organi turske vlasti morali su da se zadovoljavaju nametanjem bedela (obaveze plaćanja u novcu umjesto slanja veslara), koji je na pr. 1651. godine iznosio za svakog veslara po 3.600 akêi (DAM, sidžil br. 10, str. 52; br. 11, str. 85, 95, 104; sidžil br. 13, str. 120; br. 15, str. 69).

⁵⁵ DAM, sidžil br. 24, str. 45; br. 25, str. 31, 34, 46; br. 26, str. 21, 25; br. 38, str. 74; br. 34, str. 11—12.

⁵⁶ DAM, sidžil br. 18, str. 74; br. 26, str. 39.

^{56a} Prebacivanje dijela tereta za poštansku službu na stanovništvo u bitoljskom kadiluku može se pratiti već od druge polovine XVII vijeka. Ova je služba tada bila organizovana tako što je od strane vilajetskih ajana na sudu birana neka osoba za menzildžiju sa obavezom da obavlja poštansku službu za jednu godinu dana sa tačno određenim brojem konja i uz pristojnu nagradu čiji se iznos ubire od stanovništva kadiluka (DAM, sidžil br. 6, str. 48; br. 19, str. 34; br. 19, str. 31; br. 21, str. 5; br. 25, str. 33).

⁵⁷ DAM, sidžil br. 11, str. 10 i 11; br. 37, str. 42).

⁵⁸ Pored nasilja koje su seljacima činile njihove spahije povećavanjem obaveza (osobito povećavanjem kuluka) i pritiska zelenaša, koji su uz nepovoljne uslove pozajmljivali seljacima novac za plaćanje tekâlifâ (DAM, sidžil br. 11, str. 15; br. 15), jedan od prvih oblika nasilja pove-

toga što su novonastale promjene, premda su započele prirodnim izrastanjem iz konkretne društveno-istorijske prakse, bile praćene odgovarajućim sankcijama i potvrdoma od strane centralne vlasti, koja je svojim fermanima ozakonjivala tu novonastalu praksu i davala joj još jači podsticaj.

2 Pojava novih nameta — tekâlîf-i şâkka

Uporedo sa opisanim promjenama u sistemu izvanrednog oporezivanja nametima tekâlîf-i örîfiye, izrasta i razvija se još jedna praksa izvanrednog oporezivanja koje za svoje potrebe čine organi provincijske i lokalne vlasti, a koja je svojim porijeklom nova i u osnovi na zakonu neosnovana.

U zavođenju novih izvanrednih nameta osobito se ističu namjesnici provincija (beglerbezi) i upravnici sandžaka (sandžak-bezi). Oni lično, ili još češće posredstvom svojih službenika — vojvoda, muteselima, subaša⁵⁹ i dr., utiru put novoj šarolikoj praksi izrabljivanja potčinjenog stanovništva, među ostalim i izrabljivanju stanovništva izvanrednim nametima koje ubiru u novcu ili katkada i u naturi⁶⁰.

O kakvoj se tu praksi zapravo radi? Na ovo pitanje moguće je dati zadovoljavajući odgovor tek nakon razmatranja pitanja oblika nagrađivanja organa provincijske uprave, osobito nagrađivanja namjesnika provincije i upravnika sandžaka u ranijem periodu.

U periodu uspostave i učvršćenja timarskog sistema, namjesnici provincija i sandžaka su, kao što je poznato, nagrađivani kroz timarski sistem. Oni su, kao najviši vojno-upravni funkcioneri u provincijama, nagrađivani krupnim feudalnim posjedima (hasovi)⁶¹. Riječ je, naravno, o obliku nagrađivanja u oblastima u kojima je

dom samog ubiranja tekâlîfa javlja se u vidu tzv. koldžiluka (kolcilik). Izraz koldžiluk izveden je od riječi koldžija, što znači pripadnik oružane pratnje ubirača tekâlîfa. Koldžije su, pomažući glavnom ubiraču, silom nametali stanovništvu doprinose i u svoju korist, doprinose koji su 1647. godine iznosili od 80—105 akči po jednoj avariskoj kući (DAM, sidžil br. 11, str. 10). Izgleda da su osobito okrutni bili koldžije koji su regrutovani iz redova mještana koji se nisu uvijek zadovoljavali samo dijelom novca od avariza već se služe i drugim nasiljima, ulaze silom u seoske kuće i pljačkaju sve što stignu (DAM, sidžil br. 13, str. 168).

I pored strogih naredaba centralne vlasti da se suzbiju nasilja koldžija, ona se javljaju i kasnije, o čemu svjedoči jedna carska naredba iz 1686. (DAM, sidžil br. 26, str. 35), što ukazuje na to da se ovdje radi

o pojavi, a ne o nekom sporadičnom slučaju.

U nasilju dalje učestvuju katkada i kadije i ajani koji, razrezujući i ubirajući tekâlîfe, nameću i za sebe doprinose uzimajući tako protuzakonito znatne količine novca od seljaka pod raznim nazivima kao što su »defter akçe«, »Zi kudret akçe« i dr. Uz to oni katkada čine nepravde sirotinji i tako što dio svojih tereta i tereta svojih prijatelja (staleških drugova) prebacuju na nezaštićenu sirotinju (DAM, sidžili br. 20, str. 47; br. 23, str. 38; br. 28, str. 35, 38).

⁵⁹ DAM, sidžil br. 4, str. 26.

⁶⁰ Interesantno je da je rumelijski valiija katkada uzimao dio »zahire baha« nameta u naturi (uporediti DAM, sidžil br. 21, str. 28).

⁶¹ I. H. Uzunçarşılı, Merkez ve bahriye teşkilati, 203; H. Hadžibegić, Rasprava Ali čauša, 174 i 184.

bio uspostavljen timarski sistem⁶². Uz to sandžakbezi, kao i beglerbezi na području tzv. paša sandžaka, imali su pravo da ubiru jedan dio (obično jednu polovinu) tzv. baduhava dažbina⁶³ od raje koja je bila naseljena na neslobodnim (*serbestsiz*) timarima⁶⁴. Do potkraj XVI vijeka, po svoj prilici, količina prihoda iz ova dva izvora sa dijelom bogatog ratnog plijena⁶⁵ bila je dovoljna za podmirenje njihovih potreba. U svakom slučaju ti funkcioneri principijelno su morali da se zadovolje prihodima vezanim za njihov has.

Na prelazu u XVII vijek stanje se, međutim, počinje mijenjati. Prihodi od hasova, kao i drugi prihodi, već na prelazu u taj vijek iz više razloga postaju nedovoljni za podmirenje rastućih potreba njihovih uživalaca. Prije svega opseg hasova provincijskih funkcionera tokom vremena morao je biti sužavan⁶⁶, što je vodilo smanjivanju prihoda njihovim uživaocima. Na drugoj strani materijalne potrebe spomenutih funkcionera u XVII vijeku počinju stalno narastati, poglavito zbog toga što su oni bili prisiljeni da oko sebe okupljaju veći broj lične pratnje (*halk*) kako za svoju ličnu bezbjednost, tako isto i za suzbijanje nereda u provincijama⁶⁷. Istina i prije su ovi funkcioneri morali da se okružuju izvjesnom oružanom pratnjom, osobito u ratno doba. Kao i ostali uživaoci feudalnih posjeda, oni su bili dužni da opreme određeni broj oklopnika (*cebeli*) i da ih vode sa sobom u rat. Kako navodi Ali Čauš iz Sofije, takvi funkcioneri su bili dužni da opreme po jednog džebeliju na svakih 5000 akči prihoda sa svoga hasa⁶⁸. To znači da je posjednik hasa, recimo od 600.000 akči, bio dužan da opremi po prilici 120 ljudi. U to doba je pod komandom jednog takvog funkcionera bila čitava spahijska konjica sa njegovog vojno-upravnog područja, kao i pomoćni odredi janjičara, pa je on lako mogao obezbjeđivati javni mir i red na svom području i sakupiti znatan kontigent vojske za vojni pohod. Stoga sandžakbezi i beglerbezi nisu imali tada ni stvarne potrebe za većim brojem vojnika za ličnu upotrebu. Utoliko manje kada se ima u vidu činjenica da se do potkraj XVI vijeka u provincijama osmanske države osjeća izvjesna stabilnost i relativno vlada mir.

U XVII vijeku, međutim, uslijed slabljenja spahijske organizacije, uslijed stalne neposlušnosti janjičara i dr., a naročito uslijed pobuna, hajdučije i razbojništva u provincijama, kao i mobilisanja većeg broja vojnika u doba ratova javljaju se kod provincijskih

⁶² To jest, uglavnom, u Anadoliji i evropskim dijelovima tadašnje turske države. U drugim krajevima bio je na snazi sistem salijana (*H. Hadžibegić*. Isto.

⁶³ O pojmu dažbina baduhava i njihovim oblicima vidjeti kod *Hadžibegića*, n. d. 345—346.

⁶⁴ Uporediti: A. Sućeska, Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, VII, 295—297.

⁶⁵ O važnosti ratnog plijena i o učešću ratnika u diobi toga plijena

vidjeti: J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 678. O principima podjele ratnog plijena po odredbama šerijata savršeni *Tornauw Nikolaus*, *Das Moslemische Recht*, Leipzig 1855, 51—53.

⁶⁶ Do sužavanja tih hasova sigurno je dolazilo i stoga što su njihovi posjednici mulkiziranjem pretvarali jedan dio dobara u vakufe.

⁶⁷ Uporediti I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi III*, 2 kısım (Ankara 1954), 292.

⁶⁸ *Hadžibegić*, n. d. 177.

funkcionera potrebe za jačom stalnom oružanom pratnjom koja im je bila potrebna kao oruđe za zaštitu ličnog integriteta i za sprovođenje naredaba. Istovremeno javljaju se u njih i veće potrebe za materijalnim sredstvima. Tome se pridružuje i razvijena gramzivost tih funkcionera i njihovih službenika čiji intenzitet raste proporcionalno porastu unutrašnje anarhije u provincijama i padanju autoriteta centralne vlasti. Najzad, porast njihovih materijalnih potreba, osobito novčanih, bio je izazvan još i time što su morali u XVII vijeku pa dalje da kupuju svoje položaje i da na ime njihove kupovine daju bogate poklone velikom veziru u vidu tzv. džaize (caize)⁶⁹.

To su bili osnovni razlozi koji su uticali na osjetan porast materijalnih potreba najviših funkcionera turske vlasti u provincijama koje oni nisu mogli podmiriti prihodima sa svojih hasova čak ni pod uslovom da je visina tih prihoda odgovarala ranijem stanju, što svakako nije bio slučaj. Na koji je način bilo moguće prevazići ovu protivuriječnost, to jest na koji su način ovi funkcioneri mogli da se snabdiju potrebnim sredstvima? Prije svega, oni to nisu mogli učiniti ozbiljnijim osloncem na centralnu vlast, jer se i ona, počev već od XVII vijeka, počinje gušiti u stalnim finansijskim teškoćama⁷⁰. Izgleda, ipak, da je centralna vlast u početku XVII vijeka pokušavala da nađe izvjesna rješenja u okvirima starog sistema. Ona je provincijskim funkcionerima priticala u pomoć time što je u nekim krajevima prenosila pravo uživanja izvjesnih, čisto svojih prihoda na tamošnje funkcionere, kao dodatno sredstvo nagrade u vidu tzv. arpaluka. Takvu pojavu od početka XVII vijeka zapažamo na pr. kod nas u Hercegovini⁷¹. U osnovi sličnu mjeru predstavlja pojava davanja pojedinih sandžaka u arpaluk namjesnicima provincija, što se zapaža ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u ostalim našim zemljama pod turskom vlašću. Ova pojava također je evidentna već od početka XVII vijeka⁷². Naravno, primjena ovog sredstva korekcije pri nagrađivanju organa provincijske vlasti bila je, izgleda, sasvim ograničena, pa su provincijski funkcioneri tražili izlaz iz materijalnog ćorsokaka na drugoj strani. Tražeći izlaz iz takvog stanja, namjesnici provincija, kao i organi centralne vlasti pokušavaju na prvom mjestu da rješavaju svoje materijalne teškoće posezanjem u timarsku organizaciju. Prodaja timarskih berata neovlašćenim licima, otimanje timara od legitimnih držalaca i poklanjanje tuđih timara pripadnicima svoje pratnje od strane namjesnika provincija⁷³ najbolja su ilustracija za to. Ali, upotreba i ovog sred-

⁶⁹ Uzunçarşılı, Merkez etc, 157, 164—5, 202, 258.

⁷⁰ Uporediti: A. Vefik, n. d., Ziya Karamursel, n. d.

⁷¹ O kakvim je tu prihodima riječ vidjeti: A. Sućeska, n. d. 307.

⁷² Sravniti: Istorija naroda Jugoslavije II (izdanje ćirilicom), Beograd 1960, 547. Primjera radi navodimo da su u Rumeliji često davani

u arpaluk solunski sandžak i ohridski sandžak tamošnjem beglerbegu koji je u tim mjestima postavljao svoje muteselime. (DAM, sidžili Bitoljskog kadije iz XVII vijeka).

⁷³ Uporediti N. Filipović, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, POF, V, 270 i dalje. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi III, 2 kisim, 292 i dalje.

stva nije mogla biti bezgranična. Granice zloupotrebama ove vrste bile su postavljene s jedne strane intervencijama centralne vlasti, a s druge strane otporom legitimnih nosilaca spahijskih prava koji se suprotstavljaju takvim težnjama namjesnika provincija⁷⁴.

Uporedo sa pojavom opisanih vidova posredstvom kojih su namjesnici provincija namirivali svoje potrebe u novcu oni će, kao i drugi funkcioneri provincijske i lokalne vlasti (sandžakbezi, vojvode, subaše, muteselimi, kadije i dr.) početi da zadovoljavaju svoje materijalne potrebe i na drugoj strani. Po ugledu na centralnu vlast ovi funkcioneri će također početi da svoje materijalne potrebe namiruju nametanjem na stanovništvo izvanrednih nameta u svoju korist.

Praksa toga nametanja javlja se u različitim formama od pojave prvih oblika pa do njenog izgrađivanja u jedan sistem i ona se odvija dugo u okvirima zloupotrebe vlasti. U početku, već u prvim decenijama XVII vijeka zloupotrebom vlasti odlikuje se djelovanje poglavito lokalnih organa, ali tome iskušenju podliježu i najviši organi vlasti u provincijama — beglerbezi⁷⁵ i sandžakbezi. Prvi i najčešći vid tih zloupotreba na početku ispoljava se u tome što organi lokalne uprave, a katkada i provincijske, protupravno zalaze u seoska naselja i tamo vrše razna nasilja, kao što je besplatno konačenje, besplatno uzimanje hrane za sebe, za svoju pratnju i svoje konje (muftje ve meccanen yem ve yiyecek)⁷⁶. Ta je praksa bila u primjeni, manje-više, u svim našim zemljama pod turskom vlašću o čemu rječito govore savremeni turski izvori, a vremenski se proteže kroz čitav XVII i XVIII vijek⁷⁷. Iz pritužbi raje sultanu, koja se žali na nasilja ove vrste, zapaža se interesantna činjenica da organi (obično kadije, vojvode, muteselimi) koji vrše takva nasilja motivišu svoj postupak time što žele da vrše inspekciju u određenom kraju (devir nam ile)⁷⁸. Ove pritužbe dalje pokazuju da se nasilnici ne zadovoljavaju uvijek samo besplatnim uzimanjem hrane i konaka nego vrše i druga nasilja, uzimajući od seljaka⁷⁹ besplatno živad, stoku i novac⁸⁰. Novac od raje oni su uzimali poglavito za svoje gospodare — sandžakbege i beglerbege. Za ovaj posao nađeni su i određeni naslovi koji se u dokumentima javljaju u više vidova. Prema ranije spomenutim pritužbama raje protuzakonito kupljenje spomenutog

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ O porijeklu i značenju pojma beglerbeg vidjeti H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 21, 109.

⁷⁶ Primjera radi vidjeti DAM, sidžil br. 4, str. 26; br. 10, str. 24; br. 11, str. 2. Kaptolski arhiv Split (KAS), ser. b. br. 492, dok 173, 175 i dr. Arhiv Franjevačkog samostana Makarska, dokumenti manastira Zaostrog III/97, 128, 182, 187 i dr.

⁷⁷ Tu praksu možemo pratiti u sidžilima bitoljskog kadije i u očuvanim sidžilima iz pojedinih kadilu-

ka Bosanskog pašaluka (ovi sidžili se čuvaju u Gazi Husrefbegovoj biblioteci (dalje GHBB) i Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje OIS).

⁷⁸ Kao u bilješci 76.

⁷⁹ Nasiljem turskih organa vlasti nisu bili pogođeni samo hrišćanski već i muslimanski seljaci (uporediti podatke u sidžilima bitoljskog kadije, zatim Istorija naroda Jugoslavije, 544—557.

⁸⁰ Primjera radi uporediti DAM, sidžil br. 4, str. 26 i br. 12, str. 61. KAS, navedeni dokumenti kao pod 76.

novca javlja se u vidu ekvivalenta na ime globa (cerîme nâm-ile), zatim kao devir⁸¹, kaftan baha⁸², selamiye⁸³, zahire baha⁸⁴, nal⁸⁵, konak akçe⁸⁶, bayrak akçe⁸⁷, öşr-ü diyet⁸⁸, kapu harci⁸⁹.

U nekim našim krajevima kao na pr., u Hercegovini, a posebno u Poljicama, koja su uživala autonomiju⁹⁰, ti se izvanredni nameti susreću pod nazivom poklon (peşkeş)⁹¹ i yemeklik⁹². Da je ovdje riječ o nametima koji su nastali kao posljedica zloupotrebe vlasti, vidi se po tome što je takva praksa zadugo smatrana protuzakonitom. Centralna vlast, naime, svojim posebnim naredbama, u smislu pritužbi raĝe iz Poljica, naređuje nadležnim kadijama da suzbiju te zloupotrebe⁹³. Da je riječ o novim nametima, koje ranija praksa nije poznavala vidi se po tome što se, na pr. jemekluk još 1642. godine smatra novotarijom (yemeklik bid'ati)⁹⁴. Namet jemekluk ubiran je vrlo rano i u Makarskom primorju, koje se nalazilo u granicama turske države, a sakupljan je i u drugim krajevima hercegovačkog sandžaka, na što ukazuju kasniji izvori⁹⁵ na osnovu kojih se zaklju-

⁸¹ Devir doslovno znači »okretaj, promjena, trajanje službe nekog funkcionera, inspekcija i dr.« Kao termin koji se razvija u uslovima zloupotrebe turskih organa vlasti on se izgleda razvio iz pojma inspekcije (devir nam-ile), pa bi u tom smislu značio doprinos stanovništva namjesniku za inspekciju.

⁸² Doprinos namjesniku za odjeću.

⁸³ Doprinos namjesniku na ime njegovog dočeka.

⁸⁴ Doprinos namjesniku za hranu.

⁸⁵ Doprinos namjesniku za obuću.

⁸⁶ Doprinos namjesniku za putne troškove.

⁸⁷ Doprinos namjesniku za troškove sakupljanja vojske.

⁸⁸ Desetina na plaćenu krvarinu.

⁸⁹ Doprinos na ime troškova za održavanje namjesnikova dvora.

⁹⁰ Osnovicu te autonomije predstavlja činjenica što je Poljica od početka bila carski has. Osim toga, Poljičani su bili slobodni seljaci filurdžije i imali su izvjesne radne obaveze prema Turcima (turskoj državi), konkretno obavezu rada u poljičkim solanama. Kao filurdžije oni su plaćali porez odsjekom, to jest njihova davanja sultanu bila su svedena samo na jednu obavezu u koju su bile uračunate čak i izvjesna takse i globe (cürm-ü cinayet). Slično kao i u nekim drugim oblastima na Balkanu, Turci su Poljičanima ostavili unutrašnju samoupravu koja se organizaciono ispoljavala u postojanju domaćih organa vlasti koji

se javljaju s jedne strane kao organi narodne samouprave, a s druge strane kao pomoćni organi turske vlasti. O položaju Poljica pod Turcima, o organizaciji vlasti u Poljicama i odnosu lokalnih organa turske vlasti prema organima narodne samouprave u Poljicama sačuvalo se nešto podataka u turskim dokumentima koji se nalaze u Kaptolskom arhivu u Splitu. Na osnovu tih podataka opisao je Adem Handžić u radu Boscanske solane u XVI i XVII v. solane u Poljicama i radne obaveze Poljičana u tim solanama. Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1959). O istorijatu Poljica vidjeti rad I. Pivčević, Poljica, Srđ, Dubrovnik 1907.

⁹¹ KAS, 494/141, 181; 493/12; 492/42, 43, 45, 49, 148, Arhiv Franjevačkog samostana Makarska, dokumenti manastira Zaostrog III/299, 311, 316, 323, 331, 335, 341, 345, 430, 115, 117, 160.

⁹² Izgleda da se namet jemekluk razvio iz nameta peşkeş, to jest nakon ustaljivanja ubiranja peškeša, zbog čega ova dva pojma kasnije postaju sinonimi (uporediti KAS, III/42, 43, 45). Sam izraz jemekluk s druge strane označava, bar pojmovno, isti sadržaj kao i izraz zahire baha, jer znači doprinos za hranu funkcioneru koji ga ubire.

⁹³ Uporediti podatke u bilješki 76.

⁹⁴ KAS br. 492/160.

⁹⁵ GHBB, M. E. Kadić, Hronika V, 35, 57; OIS, sidžil br. 11.

čuže da je riječ o istovrsnoj prirodi izvanrednih nameta koji se u drugim krajevima javljaju najčešće pod gore naznačenim nazivima.

Iako je praksa ubiranja označenih izvanrednih nameta u korist provincijskih organa vlasti sandžakbega i beglerbega tretirana kao protuzakonita, ona utire sebi puteve već od same svoje pojave, i to na čitavom području balkanske Turske, a sasvim vjerovatno i u Maloj Aziji, jer je i tamo kao i ovdje morala nastati kao posljedica slabljenja klasičnih osmanskih ustanova⁹⁶. Na našem području nju je lakše pratiti u Makedoniji zahvaljujući činjenici da se za ovo područje sačuvalo najviše autentičnih podataka u poznatim sidžilima bitoljskog kadije iz XVII vijeka. Najstariji podatak u ovim sidžilima o sakupljanju nameta u korist tamošnjeg beglerbega i sandžakbega pod nazivom devir, selamiya, kaftan baha, öşr-ü diyet, cerime, potiče iz 1630. godine. To se spominje u jednom fermanu iz te godine, kojim se zabranjuje kadijama i naibima, beglerbegovim ljudima i sandžakbegovim muteselimima da suprotno šerijatu i carskom zakonu (kanunu) zalaze u sela, besplatno konače i jedu, besplatno uzimaju maslo, sir, stoku, perad i dr. i da najzad za svoje starješine uzimaju novac po ranije označenim nazivima⁹⁷. Da li je ta praksa uhvatila ranije korijen ne znamo, ali pretpostavljamo sa mnogo vjerovatnoće da je to bio slučaj, pošto po sačuvanim dokumentima, sličnu praksu srećemo, na pr., u Poljcama i Makarskom primorju još u prvim decenijama XVII vijeka⁹⁸.

Premda se spomenutom carskom naredbom strogo zabranjuje ubiranje opisanih daća, i vršenje drugih nasilja, ono ne prestaje da se pojavljuje i učvršćuje. Da je to u punoj primjeni u Makedoniji u toku čitavog XVII vijeka pa sve do njenog ozakonjenja od strane centralne vlasti u vidu nameta imdâd-i hazariye marta mjeseca 1719. godine⁹⁹, pokazuju konkretni podaci sačuvani u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII vijeka¹⁰⁰. O ubiranju spomenutih dažbina u drugim našim zemljama raspoložemo sa znatno manjim brojem podataka u poređenju sa podacima koji se nalaze u Makedoniji. Ali, onaj mali broj podataka pokazuje da su one i ovdje bile u punom toku. Njihovo postojanje i u Bosni i u Srbiji može se konstatovati posrednim i neposrednim putem.

Postojanje ove prakse na čitavom području balkanske Turske potvrđuje jedan ferman iz 1704 godine, kojim se zabranjuje kupljenje već klasičnih izvanrednih nameta u korist namjesnika provincija i sandžaka na čitavom području Carstva¹⁰¹, dakle i u našim

⁹⁶ Ekonomsko društvena baza iz koje niču ove pojave i u Anadoliji, kao i u evropskom dijelu tadašnje turske države je u osnovi ista. Zbog toga su isti uslovi nametali i traženje istih rješenja na što ukazuju primjeri pojave drugih istovrsnih ustanova na označenim prostorima, kao što su, npr. malikâna, ajani, sejmeni, nefir-i am i dr.

⁹⁷ DAM, sidžil 4, str. 26.

⁹⁸ KAS, br. 492/78, 79, 173, 175 itd. AFS Makarska, dok. man. Zaostrog III/97, 98, 125, 160, 167 i dr.

⁹⁹ A. Sućeska, TAKSIT, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo VIII — 1960, 340—344.

¹⁰⁰ Vidjeti bilješke od 131—154.

¹⁰¹ DAM, sidžil 31, str. 44; M. Ziya, n. d. 167. M. E. Kadić, Hronika V, 112.

zemljama u sastavu toga Carstva. O konkretnom ubiranju nekih izvanrednih nameta, kao na pr., nameta zahire baha, kaftan baha, ošr-ü diyet, salijana¹⁰² u Bosanskom pašaluku svjedoče autentični podaci turskih izvora iz druge polovine XVII vijeka sačuvani u raznim turskim dokumentima u zbirkaama koje se čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu i Orijentalnoj zbirci JAZU u Zagrebu. O sakupljanju nameta zahira baha u korist namjesnika Bosanskog pašaluka pripovijeda nam i Evlija Čelebija u svom Putopisu koji je i sam vršio taj posao 1660. godine u Banjalučkom kraju¹⁰³.

O ubiranju spomenutih dažbina u Srbiji u XVII vijeku nemamo direktnih podataka, ali i pored toga možemo sa sigurnošću tvrditi da su oni bili primjenjivani i ovdje. To zaključujemo na osnovu podataka ranije citiranog fermana iz 1704. godine, kojim se ukidaju te dažbine na čitavom području Carstva kao i na osnovu prikaza prihoda smederevskog sandžakbega u Putopisu Evlije Čelebije. Ističući da je has smederevskog sandžakbega donosio prihod svome uživaocu u iznosu od 540.000 akči, Evlija Čelebija piše da smederevski sandžakbeg uz to po pravdi ubire još sedamnaest hiljada groša¹⁰⁴. O kakvim je tu groševima riječ? Očigledno je riječ o ubiranju novca u vidu izvanrednih nameta od stanovništva Srbije na ime devra, zahire, baha, kaftan baha i dr. u korist smederevskog sandžakbega.

Kao što se vidi, izvanredni nameti u korist organa provincijske vlasti nalaze široku primjenu u XVII vijeku. Postavlja se pitanje kako je centralna vlast reagovala na zavođenje tih nameta i kako su te reakcije djelovale u praksi. Uzimajući stvar načelno, može se reći da je centralna vlast zauzimala negativan stav prema opisanoj praksi, to jest ona je principijelno najstrožije zabranjivala zavođenje novih nameta. To je ona osobito izričito činila na početku pojave ove prakse. O tome su sačuvani podaci u naredbama sultana (fermani) kojima se provincijskim i lokalnim vlastima naređuje da učine kraj toj protuzakonitoj praksi. U tom pogledu osobito je karakterističan ranije citirani ferman iz 1630. godine, koji je upućen kadijama kadiluka Rumelijskog desnog kola¹⁰⁵, a koji je izdat na pritužbu tamošnje raje. Tim fermanom, kako je već istaknuto, najstrožije se zabranjuje uzimanje od raje bilo šta od strane provincijske i lokalne vlasti¹⁰⁶. Ferman iz 1630. godine ističemo osobito stoga što se radi o generalnoj zabrani, jer je izdat na pritužbu raje sa jednog šireg područja, odnosno raje koja inače nije bila oslobođena (muaf) izvanrednih nameta u korist države.

Slična naredba (ferman) izdata je krajem februara 1632. godine, ali se ona odnosi samo na bitoljski kadiluk. Tom naredbom, koja je

¹⁰² Termin salijana javlja se tek potkraj XVII vijeka (OIS, sidžil kadije iz Jajca br. 10).

¹⁰³ Evlija Čelebija, Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama), preveo H. Šabanović, Sarajevo 1954, 239.

¹⁰⁴ Isto, 91.

¹⁰⁵ DAM, sidžil 4, str. 26.

¹⁰⁶ Slične zabrane čine sultani i u fermanima koje šalju kadijama nadležnim za područje Poljica (uporediti turske dokumente u KAS).

izdata u smislu pritužbe stanovništva (kazâ-i mezbûr ehali-si) bitoljskog kadiluka, ponovo se zabranjuje ubiranje devra čija je zabrana još ranije donesena. Uz to ponovo se zabranjuje kadijama da besplatno konače i besplatno uzimaju hranu od raje¹⁰⁷. To su i jedine dvije generalne zabrane sa područja Makedonije koje su uslijedile uskoro poslije pojave novih nameta. Iz tih zabrana se saznaje da centralna vlast takvu praksu smatra suprotnom šerijatu i carskom zakonu (hilâf-i šer'i ve kanun)¹⁰⁸. Upravo stoga što su ti nameti predstavljali jedno novo teško opterećenje, ionako preopterećene raje, opterećenje koje je u osnovi suprotno šerijatu i carskom kanunu, oni su u kasnijim dokumentima dobili naziv tekâlîf-i şâkka¹⁰⁹. Interesantno je istaći da se ovaj termin u opštem značenju opisanih tereta ne javlja u ranije citiranim carskim naredbama, već tek u kasnijim dokumentima kojim se zabranjuje njihovo nametanje na ona lica koja su bila muaf¹¹⁰. Čime se objašnjava ova pojava? Na ovo pitanje moguće je dati zadovoljavajući odgovor tek nakon analize stanja daljeg izvanrednog opterećivanja opisanim nametima koje su uskoro poslije izdavanja spomenutih zabrana nastavili da primjenjuju.

Naime, i pored toga što je centralna vlast zauzela principijelno negativan stav protiv novog izvanrednog opterećivanja, organi provincijske i lokalne vlasti nastavljaju ovu praksu. Praksu stalnog oporezivanja možemo veoma lijepo pratiti opet na području Poljica i Makedonije zahvaljujući činjenici da su se za ova područja sačuvali izvori.

U Poljicama, zapravo, ta praksa teče neprekidno od prve decenije XVII vijeka. Tako na pr. postoji podatak da organi lokalne vlasti (umerâ ve umenâ) sa područja kliškog kadiluka vrše nasilja nad stanovništvom Poljica time što zalaze u njihova sela, besplatno konače, jedu i piju. Osim toga, oni od stanovništva uzimaju novac na ime pomoći za rat (sefer namina)¹¹¹. Nekoliko godina kasnije, tačnije 1606. godine, srećemo istu pojavu, to jest organi lokalne uprave (emiri, emini, vojvode), ponovo vrše ista nasilja i od stanovništva uzimaju novac na ime pomoći za rat (seferiya)¹¹². U osnovi istoj vrsti nasilja pripada i slučaj nasilnog uzimanja novca od Poljičana pod nazivom »tufeknkçiyân akçesi« (novac za borbe, pomoć za rat) koja je pojava konstatovana u jednoj predstavi kliškog kadije iz 1608. godine¹¹³. Svi ovi slučajevi spominju se u raznim aktima organa centralne (fermani) i lokalne vlasti u kojima se, po pritužbi Poljičana, zabranjuju takvi postupci, jer su oni suprotni muafiyetu, to jest oslobođenju Poljičana od svih izvanrednih nameta pa i od nameta tekâlîf-i şâkka¹¹⁴.

Izgleda da su pritužbe Poljičana protiv kupljenja seferije imale pozitivno dejstvo, jer se kasnije na ovom području u izvorima ne

¹⁰⁷ DAM, sidžil 4, str. 126.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Uporediti podatke u bilješkama od 141—154.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ KAS 492/78.

¹¹² KAS 492/79.

¹¹³ KAS 493/5.

¹¹⁴ Isto.

sreću podaci da su ubirani nameti ove vrste. Suprotno tome, ustaljuju se nameti pod nazivom peškeš (poklon) i jemekluk koje su Poljičani plaćali najčešće u korist hercegovačkog sandžaka, a katkada i u korist namjesnika Bosanskog pašaluka¹¹⁵. I pored toga što se jednim fermanom iz 1612. godine ubiranje poklona i jemekluka u Poljicama zabranjuje¹¹⁶, ova praksa ne prestaje već se potpuno ustaljuje i traje u toku čitavog perioda turskog vrhovnog gospodstva nad Poljicama¹¹⁷. Iz mnogobrojnih pisama turskih organa, u čiju su korist ubirane ove dažbine, zapaža se interesantna činjenica koju ćemo vidjeti i u aktima odgovarajućih organa vlasti u Makedoniji. Iz tih pisama se vidi da ti organi ne samo što ne smatraju da su neovlašćeni da ubiraju te dažbine već izričito naglašavaju da oni time koriste svoje davnašnje pravo. To oni ističu formulom *mütad-i kadim* (to jest od ranije uobičajeno)¹¹⁸.

Pored poklona (peškeš) i jemekluka, u Poljicama su, izgleda, ubirane i druge vrste izvanrednih nameta u korist istaknutih funkcionera. Ovdje je, kao i u drugim krajevima, katkada ubiran namet pod nazivom devir čije se ubiranje zabranjuje jednim fermanom iz 1671. godine¹¹⁹. U Poljicama su također, izgleda, ubirani, katkada i u drugim krajevima rasprostranjeni nameti, kao što su selamiya, kaftan baha, nal baha i dr. Ubiranje tih daća, istina, zabranjuje se jednim fermanom iz 1663. godine¹²⁰. Ali, upravo ta zabrana, kao i ona ranije spomenuta, ukazuju na činjenicu da je takva praksa postojala.

Sličnu praksu sakupljanja poklona, peškeša, jemekluka i drugih srećemo u Makarskom primorju¹²¹. Iz sačuvanih turskih dokumenata, koji se nalaze u franjevačkom samostanu u Makarskoj¹²², vidi se da organi turske vlasti, većinom lokalne, vrše nasilja nad redovnicima franjevačkih samostana u Makarskoj i Zaostrogu, koji su inače kao sveštena lica bili oprošteni od svih nameta, a posebno od nameta *tekâlîf-i örfiye*, pa prema tome i od *tekâlîf-i şâkka*, jer su *muaf*¹²³. Jedna vijest o zloupotrebama ove vrste datira već iz 1601. godine. Ona je sačuvana u jednom fermanu kojim se mirimiranima, mirilivama, njihovim vojvodama i subašama, spahijama, janjičarima i kadijama zabranjuje da zalaze bez potrebe u manastire i da tamo besplatno konače, jedu i piju, jer su redovnici tih manastira oslobođeni izvanrednih nameta već od osvojenja (*feth-i hakânidenberi*)¹²⁴.

¹¹⁵ To se dešavalo svakako onda kada su bosanske paše uživali kao arpaluk hercegovački i kliški sandžak.

¹¹⁶ KAS 493/170.

¹¹⁷ Vidjeti turske dokumente u KAS.

¹¹⁸ Primjera radi vidjeti KAS 492/42, 43, 45, 49 i dr.

¹¹⁹ KAS 494/139.

¹²⁰ KAS 493/19, 23.

¹²¹ O pojmu Makarsko primorje vidjeti kod H. Šabanovića, Bosanski

pašaluk, 44, 46, 157, 161, 162, 188, 189, 190.

¹²² O ovoj zbirci dokumenata vidjeti: S. Bajraktarević, Izvještaj o proučavanju turskih dokumenata u Franjevačkom samostanu u Makarskoj, Ljetopis JAZU, knjiga 59, Zagreb 1954.

¹²³ O *muafijetu* tamošnjih sveštenika postoje podaci u dokumentima samostana u Makarskoj iz XVI i XVII vijeka.

¹²⁴ Dokumenti manastira Makarska (Zaostrog), III/125.

Da se organi turske vlasti nisu pridržavali takvih naređenja, svjedoče podaci iz kasnijih fermans čiji je sadržaj istovjetan, to jest u njima se ponovo spomenutim organima zabranjuje da zalaze u manastire i da besplatno konače, da uzimaju besplatno ječam, slamu, stoku, kokoši, med, maslo, drva i ostalo, odnosno da uznemiruju popove sa nametima tekâlif-i şâkka¹²⁵. Na istom području razvija se praksa ubiranja nameta peškeš ili poklon, džulus, seferiye i dr. u korist hercegovačkog sandžakbega. Istina, prema fermanu od 1623. godine, koji je upućen imotskom kadiji po pritužbi tamošnjih fratara, ubiranje tih daća od strane mirimirana i miriliva smatra se protuzakonito, jer su fratri muaf¹²⁶. Ali da su ti organi malo držali do naredaba centralne vlasti, vidi se po tome što oni te iste, i slijedećih godina, nastavljaju ubiranje tih dažbina koje uskoro poslije toga smatraju od ranije uobičajeno (mutâd-i kadim üzre)¹²⁸. Najzad, u nahiji Primorje imotskog kadiluka spominje se i ubiranje nameta u korist bosanskog paše pod nazivom zahire baha. O ubiranju tih nameta očuvala su nam se dva podatka, oba iz druge polovine XVII vijeka, konkretno iz vremena kada je Bosanskim pašalukom upravljao Abdurrahman-paša¹²⁰.

Ubiranje nameta pod nazivom zahire baha u Makedoniji potpuno se ustaljuje u drugoj polovini XVII vijeka, tačnije ono se u tom periodu potpuno legalizuje, jer ubiranje toga nameta, pod kojim se po svoj prilici kriju i drugi¹³⁰, sasvim legalno naređuju svojim bujruđijama namjesnici rumelijskog ejaleta. Jedna takva bujruđija npr. datira iz 1650. godine. Njome rumelijski valija naređuje bitoljskom kadiji, vilajetskim ajanima, ešrafima i zabitima¹³¹ neka pomognu njegovom čovjeku da sakupi valiji pripadajući namet zahire baha koji nije bio dotle ubran, iako je ranije u tom smislu bila izdata naredba¹³².

Godinu dana kasnije izdata je slična naredba za ubiranje toga nameta koja je karakteristična po tome što se njome traži ubiranje nameta koje je odranije uobičajeno (kadimden oligeldügü üzre)¹³³. Činjenicu prema kojoj je još od ranije uobičajeno sakupljanje spomenutih nameta podvlače i kasnije slične bujruđije¹³⁴.

Na osnovu ranije spomenute bujruđije, kao i na osnovu jedne bujruđije iz 1668. godine u kojoj je izričito naglašeno da je uobičajeno ubiranje nameta zahire baha svake godine¹³⁵, zaključujemo

¹²⁵ Dokumenti manastira Makarska (Zaostrog), III/167, 182, 187.

¹²⁶ Dokumenti manastira Makarska, VI/21, 26.

¹²⁷ Dokumenti manastira Makarska, III/20; Zaostrog III/160, 167.

¹²⁸ Dokumenti manastira Makarska (Zaostrog), III/299, 307, 311, 316, 323, 331, 335, 341, 354, 430.

¹²⁹ Dokumenti manastira Makarska III/87. S. Bašagić (Kratka uputa, 180) spominje da je ovaj paša bio namjesnik Bosanskog pašaluka 1681. godine.

¹³⁰ Uporediti DAM, sidžil 34, str. 6—7.

¹³¹ To su seoski zabiti. Pojam seoski zabiti, koliko je nama poznato, dosada nije nigdje objašnjavao. Nama se čini da je ovo opšti naziv koji je upotrebljavan u značenju spahija, (timarlija ili zaim) koji su imali svoje spahiluke u određenim selima.

¹³² DAM, sidžil 13.

¹³³ DAM, sidžil 13.

¹³⁴ DAM, sidžil 19, str. 65.

¹³⁵ DAM, sidžil 20, str. 42.

da je namet zahire baha od svoje pojave ubiran svake godine i da se njegovo ubiranje proteže sve do ozakonjenja od strane centralne vlasti stalnog godišnjeg nameta u korist namjesnika provincija i upravnika sandžaka u vidu tzv. mirnodopske pomoći (imdad-i hazariye) 1719. godine¹³⁶.

Pored nameta zahire baha, turski dokumenti svjedoče da je u istom periodu bilo uobičajeno ubiranje nameta kaftan baha u Makedoniji. O ubiranju tog nameta, istina, sačuvan je znatno manji broj dokumenata u poređenju sa onim koji se odnose na namet zahire baha. To su dvije bujruđije iz 1692—1693 godine¹³⁷ rumelijskog valije, kojim se bitoljskom kadiji i iš erlerima¹³⁸ naređuje da se na području njihovog kadiluka sakupi doprinos kaftan baha čije je ubiranje od ranije uobičajeno. Iz tih bujruđija se vidi da je bilo od ranije uobičajeno kupljenje i ovog nameta također svake godine (kaftan baha kadimden tahti kazanizden beher sene mütadi kadim olup)¹³⁹.

Ubiranje nameta öşr-ü diyet u Makedoniji u opisanom periodu također je ostavilo svoje tragove u dokumentima. O tome su sačuvane četiri bujruđije rumelijskog valije ili njegovog kajmekama iz godine 1661, 1668, 1682. i 1692. kojim je naređivano sakupljanje toga nameta u bitoljskom i nekim drugim kadilucima (Kopriliu, Nevrikop, Prilep, Filorina, Sari Köy, Džuma Pazar, Srfče, Bihlište, Prespa). U tim bujruđijama se obično naređuje kadijama da zajedno sa namjesnikom mubašiom istraže prekršaje i zločine, provedu rasprave i da uberu odgovarajuću krvarinu. Da li je ova dažbina ubirana svake godine, teško je na osnovu oskudnih podataka, navedenih u ovim bujruđijama, tvrditi, ali da je također riječ o nametu koji je po svoj prilici uobičajen da se uzima uporedo sa ostalim nametima u korist provincijskih organa turske vlasti svjedoči činjenica da se i za njega upotrebljava naziv »uobičajen«¹⁴⁰.

O ubiranju drugih nameta u korist rumelijskog namjesnika nemamo direktnih naredaba, ali da su u primjeni bili i ti drugi

¹³⁶ Uporediti bilješke koje slijede.

¹³⁷ DAM, sidžil 27, str. 50, 61.

¹³⁸ Pojam »iş erler« se češće sreće u turskim dokumentima tek od XVII vijeka. Kasnije se stalno upotrebljava u naredbama centralne (fermani) i provincijske (bujruđije) vlasti, i to u naslovima tih akata uporedo sa kadijama, ajanima i dr. Kod nas se ovaj izraz najčešće prevodi sa »ljudi od posla«. Neki strani autori identifikuju iš erlere sa pojmom ajana, što je sasvim pogrešno. Ni prevod naših nekih autora ne zadovoljava, jer se ovaj termin, po našem mišljenju, može slobodno prevesti sa »službenici«. To je u punom skladu sa savremenim prevodima na italijanski jezik ovog termina u aktima Dubrovačkog arhiva u ko-

jima se on prevodi sa »officiales«. O kakvim je tu službenicima riječ? Po svemu sudeći tu je riječ o svim službenicima zaduženim za razne poslove lokalne uprave, policijske i izvršne službe, kao što su vojvode, subaše, emini, sijaset memuri, pisari, muhziri itd. na što ukazuju i turski dokumenti iz XVII vijeka u kojima se katkada mjesto pojedinačnog nabranjanja takvih funkcionera upotrebljava opšti izraz iš erlerj ili ehl-i örf, što je isto (Orientalna zbirka JAZU, Kodeks 84, DAM, sidžili br. 39, str. 72, 127; br. 17, str. 46).

¹³⁹ DAM, sidžil br. 27, str. 50, 61.

¹⁴⁰ DAM, sidžil br. 18, str. 81; br. 20, str. 43; br. 25, str. 32; br. 27, str. 36.

nameti doznajemo na osnovu podataka koji su očuvani u carskim naredbama kojim se zabranjuje njihovo uzimanje od lica koja su bila muaf. U tom pogledu osobito su interesantna dva carska fermana iz druge polovine XVII vijeka kojim se zabranjuje njihovo sakupljanje od izvjesnih kategorija stanovništva. Prvi ferman izdat je 1662. godine, a upućen je bitoljskom kadiji. On je izdat po pritužbi stanovnika sela zvanog Humajun (Carsko selo), koji su se potužili da, mada uredno plaćaju tekâlîfe službenicima koji po carskoj naredbi sakupljaju te namete, odnosno iako uredno daju daće svom zabitu (hukuk ve rusum), koje su šerijatom i zakonom propisane — sadašnji beglerbeg, njegovi ljudi, sandžakbeg, njihove subaše, vojvode, muteselimi i ostali ehli örf silom kod njih konače i uzimaju besplatno jelo i piće, ječam, ovce, janjad, maslo, med, živad i ostalu hranu. Osim toga oni bez naređenja i suprotno šerijatu i zakonu vrše nad njima nasilje nametanjem nameta, kao što su devir, selamija, nal baha, kaftan baha, zahire baha, konak i uznemiruju ih mnoštvom drugih takvih nameta tekâlîf-i şâkka. Fermañom se zabranjuju takva nasilja¹⁴¹. Premda je to slučaj, karakteristično je ipak da se spominju ti nameti čije se ubiranje zabranjuje na posjedu koji ulazi u carski has. Da li se zabranjuje sada ubiranje ovih nameta (tekâlîf-i şâkka) i na drugim imanjima, drugo je pitanje. Biće vjerovatno bliži istini zaključak da se principijelno ostaje i dalje na tom stanovištu, ali se na legalizovanje ove prakse gleda blaže, odnosno centralna vlast se pravi slijepa i gluha prema toj praksi. U svakom slučaju spomenuti dokumenat svjedoči da ta praksa postoji.

Nju na sličan način potvrđuje i jedan drugi carski ferman iz 1678. godine. Ovaj ferman je izdat po pritužbi nekoliko čakirdžija¹⁴² iz bitoljskog kadiluka koji su izjavili ovo: »Mi uredno obavljamo svoju dužnost zbog koje smo oslobođeni (muaf) od avariza i tekalifa, a oni između nas koji to ne čine, a imaju plodnu zemlju u gradu, namirili su avariz i druge tekelife, ali nam opet dolaze emiri, mirilive, njihovi ljudi, muteselimi i vojvode, zabiti iz spomenutog grada i ostali ehli örf pa besplatno konače, uzimaju hranu i piće, ovce, jagnjad, med, maslo, ječam, slamu i mnoštvo ostalih predmeta ishrane. Osim toga, oni suprotno šerijatu i carskom kanunu i bez carske zapovijedi uzimaju novac kao ekvivalent za namete, devir, selamiye, nal baha, kaftan baha, konak.« Naređeno je da se takve čakirdžije, koji nemaju zemlju, ne uznemiruju avarizom i nametima tekâlîf-i şâkka, bez carske naredbe, pa se s tim u vezi zabranjuje spomenutim funkcionerima da čine opisana nasilja¹⁴³.

Opisana dva primjera zabrane ubiranja izvanrednih nameta u korist provincijskih vlasti pokazuju ne samo to da je ubiranje tih daća bila široka praksa nego i to da centralna vlast nije bila odlučna u suzbijanju te prakse. Ona je, izgleda, intervenisala samo u onim slučajevima kada su pritužbe protiv takve prakse dolazile od stanovnika koji su inače bili oslobođeni svih izvanrednih nameta, bilo stoga što su oni naseljavali carske posjede (kao što je ranije opisani

¹⁴¹ DAM, sidžil br. 18, str. 80.

¹⁴² DAM, sidžil br. 24, str. 29.

¹⁴³ Isto.

slučaj) bilo stoga što je riječ o kategorijama stanovništva koje je zbog svojih službi bilo ranije oslobođeno (muâf) svih izvanrednih nameta. U tom pogledu su karakteristični još neki slučajevi. Naime pored opisanog slučaja, zabrane uznemiravanja nametima tekâlf-i şakka čakrdžija, u izvorima je sačuvan podatak zabrane uznemiravanja tim dažbinama još nekih kategorija stanovništva. Pored još jednog spomenutog slučaja konkretne zabrane uznemiravanja nametima tekâlf-i şakka jednog čakrdžije o čemu je izdata carska naredba nešto ranije, to jest 1650. godine¹⁴⁴, u izvorima se na sličan način zabranjuje uznemiravanje tim nametima derbendžija¹⁴⁵, spahija¹⁴⁶, imama, hatiba i ostale uleme (muktêda-i nâs)¹⁴⁷. To su slučajevi koji su zabilježeni u kadijskim sidžilima. Vjerujemo da je još takvih slučajeva bilo u praksi, ali o njima nisu sačuvani pomeni u postojećim izvorima. Vjerujemo isto tako da su te zabrane imale u početku i izvjesno dejstvo, ali je proces tekao u pravcu prevazi- laženja svih zabrana, to jest nametanja opisanih daća i na one koji su muaf. Na to ukazuje i ranije citirana naredba o zabrani oporezi- vanja nametima tekâlf-i şakka čakrdžija, ali samo onih koji nisu posjedovali zemlju (emlak ve erazi). To znači da su uživaoci takve zemlje podnosili sve terete, pa i terete tekâlf-i şakka, bez obzira što su ranije bili oslobođeni svih izvanrednih nameta. Ta nam činje- nica postaje jasnija kada se ima u vidu to da su i nekim klasičnim izvanrednim nametima u drugoj polovini XVII vijeka opterećivane i kategorije oslobođenog (muaf) stanovništva¹⁴⁸.

U svakom slučaju istaknuta praksa se, bez sumnje, kretala opisanim putevima o čemu najbolje svjedoči njen krajnji ishod koji dobiva svoju potvrdu u ozakonjenju svih izvanrednih nameta u korist upravnika provincije i sandžaka u jednom jedinstvenom nametu pod nazivom imdad-i hazariye i u ozakonjenju obaveze na podmirivanje ovog nameta od strane svih, to jest kako onih koji su gayri muâf (neoslobođeni od izvanrednih nameta), tako isto i onih koji su muaf (oslobođeni)¹⁴⁹. Kad ovako stoji stvar sa spornim sluča-jevima, onda nije nikakvo čudo što je praksa sakupljanja opisanih izvanrednih nameta, tako reći potpuno legalizovana u XVII vijeku u odnosu na ostalo stanovništvo. Da je legalizovana, ukazuju opisani slučajevi ubiranja nameta pod nazivom zahire baha, kaftan baha i oşr-ü diyet u Makedoniji¹⁵⁰, a njeno ustaljivanje i legalizovanje u postupku sakupljanja putem suda potvrđuje jedna bilješka u sidžilu bitoljskog kadije iz 1694. godine¹⁵¹. U ovoj bilješci naveden je slučaj obračuna seljaka iz sela Polog u bitljskom kadiluku i njihovih vekila (opunomoćenika) u poslovima plaćanja tekâlf-a, nekog Ahmed efen- dije i njegovog opunomoćenika Omer-bega. Tu je konstatovano, između ostalog, da su oni ovu dvojicu ovlastili da budu njihovi

¹⁴⁴ DAM, sidžil br. 12, str. 61.

¹⁴⁵ DAM, sidžil br. 15, str. 60.

¹⁴⁶ DAM, sidžil br. 23, str. 76.

¹⁴⁷ DAM, sidžil br. 23, str. 80.

¹⁴⁸ Slučaj nameta bedel-i sürsat i iştira (vidjeti bilješku 50).

¹⁴⁹ Uporediti: A. Sućeska, Taksit, str. 351—355, kao i DAM, sidžil br. 38, str. 62.

¹⁵⁰ Uporediti podatke navedene u bilješcima od 130—147.

¹⁵¹ DAM, sidžil br. 28, str. 23.

punomoćnici u poslovima sakupljanja tekâlifa za period od 1688—1694. godine, to jest da oni razrezuju i ubiraju namete tekâlif-i örfiye i tekâlif-i şákka i salijanu koja pada na raju spomenutog sela i da to predaju nadležnim mubaširima¹⁵². Kao što se vidi, ovdje se nametima tekâlif-i şákka operiše isto kao i sa klasičnim izvanrednim nametima — tekâlif-i örfiye. Oni se spominju jedni pored drugih kao nešto što se samo po sebi razumije, ali se ipak izdvajaju da bi se jasnije znalo o čemu je riječ, odnosno da se ukaže na poslove i namete različite vrste. Time smo se, najzad, približili i odgovoru na pitanje kakvi su to nameti tekâlif-i şákka. Poslije ovako iscrpne analize i prikazivanja različitih slučajeva u kojima se kao opšti naziv za novonastale izvanredne namete u korist namjesnika provincije i sandžaka u značenju sinonima upotrebljava izraz tekâlif-i şákka, možemo, mislim, sa puno opravdanja zaključiti da u pojam nameta tekâlif-i şákka upravo spadaju novonastali nameti. Sam pojam tekâlif-i şákka mogli bismo prevesti izrazom teški nameti ili još slobodnijim izrazom nameti koji su na zakonu neosnovani¹⁵³. U tom pogledu u ovaj pojam spadaju, čini nam se, i oni legalni nameti kada se oni nameću stanovništvu koje je od njih oslobođeno¹⁵⁴. U principu ipak smatramo da se u opredeljenju pojma nameta tekâlif-i şákka treba ograničiti prvenstveno na namete namjenjene provincijskim organima turske vlasti, koji su prirodno izrastali u uslovima i kretali se putevima koje smo opisali u čemu se u potpunosti oslanjamo na podatke citiranih izvora.

Postavlja se sada pitanje dokle su ti nameti smatrani kao protuzakoniti (tekâlif-i şákka) od strane centralne vlasti, da li je ta vlast te namete ikada ozakonila i da li se poslije toga sreću nameti koji su slični ovima?

3. Ozakonjenje nameta tekâlif-i şákka — pojava nameta imdad-i seferiye i imdad-i hazariye

Dosadašnjom analizom je pokazano da su nameti tekâlif-i şákka izrastali prirodno na tlu anarhičnog stanja u Turskom carstvu koje se ustaljivalo u uslovima propadanja klasičnih osmanskih ustanova. Njihova pojava izazvala je na početku oštru reakciju centralne vlasti, koja je djelovala u smislu žalbi ovim nametima pogođenog stanovništva. Oštre reakcije stanovništva na ova nasilja neće prestajati ni kasnije, osobito u onim provincijama Carstva u kojima je živio znatan broj muslimana, koji su zbog svojih obaveza u odbrani Carstva smatrali da su neopravdano opterećeni takvim nametima, pogotovu u teškim ratovima, kao što je bio izrazit slučaj sa muslimanima u

¹⁵² Isto.

¹⁵³ U istom smislu ovaj termin u suštini opredjeljuju i ranije spomenuti turski pisci, iako oni ne preciziraju koji se nameti i kada javljaju kao nameti tekâlif-i şákka.

¹⁵⁴ Na ovakav zaključak upućuje

činjenica što se katkada u izvorima upotrebljava termin tekâlif-i şákka kao sinonim za neopravdano opterećivanje oslobođenog (muaf) stanovništva nametima tekâlif-i örfiye (Uporediti KAS 493/5).

nekim krajevima Bosanskog pašaluka¹⁵⁵. Pa ipak, ti su nameti malo pomalo sticali pravo građanstva, a centralna vlast je reagovala samo u izuzetnim slučajevima. Ranije je navedeno da je to bilo onda kada su se na te terete žalili oni koji su bili u principu oslobođeni svih izvanrednih nameta¹⁵⁶. Tome dodajemo da je centralna vlast reagovala ozbiljnije i u slučajevima kada su ubiranja tih nameta bila praćena nasiljima sakupljača koja su izazivala otvoren revolt opterećenog stanovništva, osobito muslimana, u čemu su karakteristični slučajevi iz Bosne¹⁵⁷. To znači da centralna vlast u takvim uslovima nije bila sklona radikalnijim zahvatima, što bi se moglo objasniti činjenicom što je ona bila slaba, kao i činjenicom, što je i sama uvidala opravdanost ustaljivanja te prakse, iako je ona u osnovi bila protuzakonita. Time se objašnjava stav centralne vlasti u nekim fermanima u kojima se ubiranje nameta tekâlif-i şâkka osuđuje samo u slučajevima kada se to čini prema licima koja su muaf. Na taj način centralna vlast je prećutno priznala pravo građanstva nametima tekâlif-i şâkka. Pri svemu tome ostaje i druga činjenica prema kojoj bi se moglo reći da se u stavu centralne vlasti osjeća izvjesno kolebanje čak do početka XVIII vijeka. Kao izraz toga kolebanja treba navesti činjenicu da je sultan još 1704. godine pokušao da zabrani ubiranje svih nameta tekâlif-i şâkka, što zaključujemo na osnovu jedne generalne sultanove naredbe datirane 11. XI 1704. godine, koja je bila upućena svim kadijama evropskog dijela Turske. Tom naredbom se svim vezirima, mirimiranima, sandžakbezima, muteselimima, has-vojvodama i ostalim licima iz kategorije ehl-i örf zabranjuje da vrše nasilja nad rajom i berajom¹⁵⁸, podložnicima i siromasima, uzimanjem nameta devir, kaftan baha, nal baha, öşr-ü diyet i ostalog¹⁵⁹. Ovaj potez gubi međutim u svom značenju, jer je ovdje riječ o nizu sličnih bezuspješnih mjera koje je uzaludno poduzimao sultan Mustafa II, pod uplivom velikog vezira energičnog Mustafapaše Čuprilića za olakšanje položaja u velikom ratu¹⁶⁰ teško nastradale raje. Naime, na prijedlog ovog vezira sultan je pokušao da zabrani ubiranje ne samo nameta iz grupe tekâlif-i şâkka već i nekih klasičnih izvanrednih nameta, kao što su iştira, sürsat, nüzül i nekih novih opštedržavnih izvanrednih nameta, kao što su nefir-i âm i şarab ve ispirotolu (porez na opojna pića)¹⁶¹. Najzad, u istu kategoriju

¹⁵⁵ Protiv ubiranja tih tereta i nasilja organa prilikom njihovog sakupljanja bosanski muslimani su katkada ne samo protestovali nego se i bunili (uporediti O. Sokolović: Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća, Sarajevo 1943; Dr. Fra Julijan Jelenić, Ljetopis Fra Nikole Lašvanina, GZM 1914—15; Muderizović Biza, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, GZM XXX, 1918).

¹⁵⁶ Uporediti podatke navedene u bilješkama od 141—147.

¹⁵⁷ Kao u bilješci 155.

¹⁵⁸ Raja su zavisni seljaci koji su u klasičnom osmanskom periodu bili opterećeni porezima, a beraja su lica koja nisu obavezna na plaćanje poreza zbog čega ovaj termin u izvjesnom smislu predstavlja sinonim u značenju povlašćeni slojevi osmanskog društva.

¹⁵⁹ DAM, sidžil br. 31, str. 44; M. Ziya Karamursel, n. d., str. 167; M. E. Kadić, Hronika V, str. 112.

¹⁶⁰ Uporediti bilješku 27.

¹⁶¹ M. Ziya Karamursel, n. d. 167.

mjera spada i pokušaj odgađanja namirivanja obaveze harača u evropskom dijelu turske države¹⁶².

Jasno je da su sve opisane mjere trebale da posluže kao mamac za privlačenje odbjegle raje u toku velikog rata. Zbog toga pokušaj ukidanja izvanrednih nameta u takvim okolnostima predstavlja više taktički potez, nego ozbiljan poduhvat da se stvarno poboljša položaj seljaka, zbog čega takvi pokušaji nisu ni mogli imati trajnijeg dejstva. To iz prostog razloga što ni objektivno takvim naredbama u tadašnjim uslovima nije bilo moguće izmijeniti stvarno stanje stvari, koje je sililo vlastodršce na drukčije postupke. Da stvari tako stoje, najbolje pokazuje činjenica što se nesmetano nastavlja ubiranje tih nameta u još punijem obimu samo pet godina poslije pojave spomenute naredbe i na način prema kome bi se moglo suditi da ubiranje tih nameta nije uopšte prekidano. O produženju prakse ubiranja izvanrednih nameta od strane namjesnika rumelijskog ejaleta svjedoči nam jasno jedan podatak iz 1710. godine koji je zabilježen u sidžilu bitoljskog kadije. Riječ je o bilješci u vidu deftera za razrezivanje (tevzi defter), koja je datirana 8. II 1710. godine, a odnosi se na razrez nameta pod nazivom zahire baha u korist rumelijskog beglerbega za područje bitoljskog kadiluka¹⁶³. Ova bilješka je interesantna iz više razloga. Iz nje se vidi do kog stepena se razvio sistem izvanrednog oporezivanja teretima tekâlf-i şâkka, način na koji se to razrezivanje vrši, u čiju korist se sve razrezuju nameti i pod kakvim nazivima i, najzad, po kakvom se kriteriju ovi nameti razrezuju, i koliki je po prilici njihov iznos.

Spomenuta bilješka tako pokazuje da se izvanredno oporezivanje nametima tekâlf-i şâkka do tada razvilo u jedan sistem i da se po formi tako reći ničim ne razlikuje od načina razrezivanja klasičnih izvanrednih nameta u XVII vijeku¹⁶⁴. Konkretno, ona pokazuje da se to razrezivanje sada obavlja kod kadije i posredstvom onih istih lica koja učestvuju i u razrezivanju klasičnih izvanrednih nameta, to jest u prisustvu i sa znanjem kadilučkih ajana, stanovništva, zaima, timarlija, imama i hatiba (kaza-i mezbûrun âyân ve ehali, ve zuamâ ve erbâb-i timar ve eimme ve hutabâsi marifet-ile). Dalje se vidi ustaljenost prakse po kojoj se razrezivanje ostvaruje u obliku deftera koji se unosi u sidžil, a u kojem se iscrpno bilježe podaci po naslovima po kojim se razrezuju ti nameti kao i raspored nameta za pojedine kategorije stanovništva.

S tim u vezi konstatujemo činjenicu da se izvanredni nameti u korist namjesnika provincije, u ovom slučaju u korist rumelijskog paše, njegove pratnje i službenika koji ubiraju te daće, razrezuju pod više naslova kao što su zahire baha, çoka mea kumaş baha¹⁶⁵, konak harc¹⁶⁶, kaftan baha, nan baha¹⁶⁷, harc-i defter¹⁶⁸, tahsil-

¹⁶² I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihî, IV, 3—4.

¹⁶³ DAM, sidžil br. 34, str. 6—7.

¹⁶⁴ Uporediti tevzi deftere iz XVII vijeka sa tevzi defterom označenim u bilješci 163.

¹⁶⁵ Doprinos namjesniku za izvjesne predmete odjeće (çoha i kumaş).

¹⁶⁶ Doprinos za smještaj namjesnika ili za održavanje njegovog konaka.

¹⁶⁷ Doprinos namjesniku za hljeb.

dariye¹⁶⁹, masarif-i vilayet¹⁷⁰ itd. U defteru su dalje označeni posebno iznosi za pojedine stavke, čiji ukupni zbir dostiže cifru od 2.750 groša. I, najzad, defterom je raspoređen taj iznos na poreske obveznike u kojoj se ulozi na određeni način i sa određenim udjelom pojavljuje cjelokupno stanovništvo bitoljskog kadiluka.

U smislu starih običaja (adeti kadimeleri), kako doslovno stoji u ovoj bilješci, teret je konkretno raspoređen tako što se jednom trećinom spomenutog iznosa opterećuju muslimani, hrišćani i Jevreji stanovnici grada Bitolja i seljaci muslimani, a sa dvije trećine postojeća hrišćanska raja koja ima svoj dom (hanekes) odnosno sa dvije trećine toga tereta opterećuje se 168 rajetinskih kuća sa obavezom da svaka plati po 11 groša¹⁷¹.

Iz kratkog opisa ovog tevzi deftera (koji je još označen i izrazom mufredât defteri — detaljan defter) mogu se izvući dragocjeni zaključci o primjeni sistema izvanrednog oporezivanja sa nametima tekâlif-i şâkka u Makedoniji, ranije, i u vrijeme kada je ovaj defter zaveden u sidžil. Premda se u defteru izričito ne kaže da je ovaj sistem bio na snazi i ranije, njegovi podaci posredno potvrđuju postojanje te prakse. U tom pogledu mislimo da je dragocjen onaj podatak koji ukazuje na stare običaje u sistemu rasporeda tereta (adeti-kadimeleri).

To je još jedan dokaz da naponi centralne vlasti u suzbijanju takve prakse nisu mogli imati nekog ozbiljnijeg dejstva. Zapravo te akcije su bile unaprijed osuđene jer su prilike unutrašnjeg razvoja Carstva još u XVII, a naročito u XVIII vijeku uslovljavale pojavu potrebe iznalaženja novih rješenja u mnogim sferama ekonomskog i političkog života među koje spada i pojava nameta tekâlif-i şâkka.

Na početku XVIII vijeka sistem nagrađivanja funkcionera provincijske vlasti se pogoršava. Ranijim razlozima za zavođenje izvanrednih nameta pridružuju se novi koji još više produbljuju krizu na ovom planu i uslovljavaju potpuno ustaljivanje tih nameta. Među tim razlozima važno mjesto ima činjenica da je materijalna baza turske države bila veoma oslabila poslije velikog rata, kako zbog ratnih razaranja, tako isto i zbog osjetnog gubitka državne teritorije. Turska država se zbog teških posljedica toga rata, kao i zbog slabljenja njene ekonomske osnove tokom XVII vijeka našla u finansijskom ćorsokaku. Kako ju je teško pogađala finansijska kriza, najbolje se vidi po tome što je bila prisiljena da pretvara svoje domene-

¹⁶⁹ Doprinos za kancelarijske troškove pri izradi deftera.

¹⁷⁰ Doprinos za ubirače nameta.

¹⁷¹ Doslovno znači doprinos za troškove vilajeta, u ovom slučaju za različite troškove sudskih službenika, mubašira i ostalih lica koja u bilo kom vidu uzimaju učešća u raznim poslovima oko razrezivanja, ubiranja nameta, prenošenja zapovi-

jedi viših organa nižim itd. Vjerovatno se pod ovim opštim izrazom kriju i doprinosi za kadiju (harc-i mahkeme), sudskog pisara (katibiye) sudsku poslugu (huddamiye), za izdržavanje siromašnih putnika (âidat-i kadime) i dr. koji se kasnije pod ovim posebnim nazivima javljaju.

¹⁷¹ DAM, sidžil br. 34, str. 6—7.

u doživotne zakupe — malikânu¹⁷². Kako su sistemom malikana bili djelomično ili potpuno obuhvaćeni i hasovi namjesnika provincije¹⁷³, to je bila osjetno potkopana baza za nagrađivanje tih funkcionera, što je stvaralo preduslove za ozakonjenje prakse njihovog nagrađivanja već ustaljenim izvanrednim nametima. Ovom razlogu pridružuju se i drugi. To su potrebe namjesnika provincija i sandžaka za ogromnim materijalnim sredstvima koja nisu mogli namiriti sa svojih hasova čak i pod uslovom da su ih i dalje zadržavali kao korisnici. Te potrebe su osobito nanovo narasle u prvim decenijama XVIII vijeka za vrijeme teških iscrpljujućih ratova što su ih Turci vodili sa Persijancima, Rusima, Austrijom i Mlecima. U vrijeme tih ratova, kao i između njih, Turcima su trebala značajna materijalna sredstva, među ostalim i za mobilizaciju vojnika koji nisu uživali nikakve prihode od države (dir Luke)¹⁷⁴. Za tim sredstvima i ljudstvom osobitu potrebu osjećali su upravo najviši funkcioneri provincijske vlasti — beglerbezi i sandžakbezi —, i to kako u vrijeme ratova tako isto i za vrijeme kratkotrajnog mira, jer su i u to doba zbog potrebe suzbijanja unutrašnje anarhije ti funkcioneri morali da ostvare značajne kontigente svoje lične vojske (pratnje). Eto zbog čega oni nesmetano nastavljaju ubiranje izvanrednih nameta i zbog čega centralna vlast dalje čuti da bi najzad, toj praksi dala i svoju službenu potvrdu ozakonjenjem nameta imdâd-i seferiye¹⁷⁵, a zatim i takozvane mirnodopske pomoći (doprinosa) u korist namjesnika provincija i sandžaka imdâd-i hazariye¹⁷⁶. Ozakonjenjem tih nameta, konačno su ukinuti raniji nameti iz grupe tekâlf-i şakka¹⁷⁷, a novi nameti imdâd-i seferiye i imdâd-i hazariye stekli su puno pravo građanstva.

S obzirom na činjenicu da su oni dobili sankciju najviše vlasti, to se oni dalje normalno tretiraju i javljaju istovremeno sa ostalim klasičnim nametima¹⁷⁸, pa se kao takvi ne smatraju više nametima iz grupe tekâlf-i şakka, premda su organski izrasli iz tih nameta.

Ozakonjenjem izvanrednih nameta u korist namjesnika provincija i sandžaka nije jednom za svagda prekinuta praksa protuzakonitog opterećivanja, zavisnog stanovništva u Turskoj u XVIII

¹⁷² O postanku, pravnoj prirodi i ekonomsko-društvenim posljedicama zavođenja malikâne kao doživotnog zakupa državnih dobara u Osman-skoj državi vidjeti: A. Sućeska, Malikâna, POF VIII—IX, Sarajevo 1958—9.

¹⁷³ O tome vidjeti A. Sućeska, Taksit, 350—351. Da su takvi hasovi davani u malikanu već uskoro poslije zavođenja ove ustanove svjedoči i jedan ferman iz 1703—4 godine iz koga se vidi da je već od ranije has rumelijskog defterdara (vezan za rumelijski defterdarluk) dat u malikanu nekom ajanu hadži Ibrahimu (DAM, sidžil 30, str. 9).

¹⁷⁴ To jest posebne prihode od dr-

žavnih zemalja ili iz drugih državnih izvora kao ekvivalent za vršenje određene službe. Ovdje se misli na mobilizacije muslimanskog stanovništva za odašiljanje na front (nefir-i am), kao i na mobilizaciju stanovništva za suzbijanje hajdučije, razbojništava i dr. u vrijeme mira i rata (sejmeni, levendi).

¹⁷⁵ O vremenu postanka imdad-i seferiye i njenom odnosu prema nametu imdad-i hazariya vidjeti: A. Sućeska, Taksit, 344—346.

¹⁷⁶ Sravni: A. Sućeska, Taksit, 340—344.

¹⁷⁷ Isto kao i str. 349—350 i DAM, sidžil br. 38, str. 30.

¹⁷⁸ DAM, sidžil br. 54, str. 30.

vijeku od strane organa provincijske i lokalne vlasti. Naprotiv tokom XVIII vijeka, u uslovima do tada neviđene anarhije, protuzakonito oporezivanje dostići će svoj vrhunac i ispoljiti se u različitim oblicima. Pored izvjesnih ranijih formi, kao što je besplatno konačenje, besplatna ishrana i besplatno uzimanje stoke i poljoprivrednih proizvoda¹⁷⁹, javiće se i novi nameti kako u korist namjesnika provincija, tako naročito u korist raznih organa lokalne vlasti ili ad hoc funkcionera centralne vlasti, ajana, vojvoda, muteselima, mubašira i dr. U opterećivanju podanika nametima u svoju korist ti će funkcioneri koristiti svoj položaj u razrezivanju nameta u korist namjesnika provincija (imdad-i hazariye). Pošto je ovaj namet ubiran svake godine u dvije rate — taksit, organi lokalne vlasti zloupotrebjavajući svoju vlast koristiće taj povod za nametanje izvjesnih doprinosa u svoju korist.

U nizu zloupotreba koje su činile kadije, ajani i dr. povodom razrezivanja imdad-i hazarije (taksita) jedna od prvih na pr. u Bosni javlja se u vidu miješanja tzv. drugog dijela taksita¹⁸¹ sa prvim. Da bi zametnuli trag stvarno učinjenim troškovima, kako bi lovili u mutnom, kadije i ajani uračunavali su drugi dio taksita u prvi, stalni fiksno određeni dio. Ova pojava u Bosni dolazi do izražaja polovinom XVIII vijeka.

Kako je navedena pojava bila jedan od glavnih razloga za pobunu muslimanskog stanovništva u nekim kadilucima Bosanskog pašaluka polovinom XVIII vijeka¹⁸², tadašnji bosanski namjesnici Mehmed-paša Kukavica i Ahmed-paša Čuprić, u želji da otupe oštricu narodnog gnjeva, svojim bujruđijama pokušavaju da bolje uredi sistem ubiranja taksita i da u te poslove unesu više reda¹⁸³. Kakvo su neposredno dejstvo imale ove bujruđije, teško je nešto određenije reći. Moguće je da su mjere, koje su preduzimali spomenuti namjesnici imale, barem u početku, neko dejstvo, ali su po svoj prilici postepeno padale u zaborav. To se vidi po tome što i u Bosanskom pašaluku kadije i ajani, slično svojim staleškim drugovima u ostalim krajevima turske države, nastavljaju da čine različite zloupotrebe prilikom razrezivanja taksita. Skala tih zloupotreba u XVIII vijeku je tako reći neizmijerna. Najčešće se kreće od protuzakonitog unošenja u tevzi deftere od strane kadija, ajana i dr. u svoju korist doprinosa pod raznim nazivima, kao što su: âyânîye¹⁸⁴, âyânlık caizesi¹⁸⁵, harc-î imza¹⁸⁶, defter akçesi¹⁸⁷, mukâta zarâr-î¹⁸⁸, pa do nametanja dvostrukih

¹⁷⁹ DAM, sidžil 60; sidžil br. 54, str. 30.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ O pojmu taksita sravniti: A. Sućeska, Taksit.

¹⁸² Sravniti Dr. Fra Julijan Jelenić, Ljetopis Fra Nikole Lašvanina, str. 74—82 i R. Muderizović, Kronika Mula Mustafe Bašeskije.

¹⁸³ M. E. Kadić, Hronika VI, 180.

¹⁸⁴ Doprinos za ajana kojeg je on

dijelio sa namjesnikom.

¹⁸⁵ Doprinos ajanu za dobijanje ajanske bujruđije (kupovanje ajanluka).

¹⁸⁶ Doprinos kadiji za trošak za potpis.

¹⁸⁷ Taksa kadiji za sastavljanje tevzi deftera.

¹⁸⁸ Doprinos vojvodi zbog pretrpjele navodne štete od davanja hasova u zakup (mukata).

iznosa u svoju korist od strane tih organa¹⁸⁹. Oni se katkada ne zadovoljavaju čak ni tim načinima izrabljivanja podanika, razrezujući ponekad namete u svoju korist izvan redovnih dvostrukih godišnjih razrezivanja¹⁹⁰.

Kao što se iz ovog letimičnog pregleda pojave novih tereta vidi, u XVIII vijeku izvanredni nameti tekâlf-i şâkka ne samo da nisu nestali već oni dobijaju jedan novi vid. Dok su u XVII vijeku nastajali nameti tekâlf-i şâkka za potrebe namjesnika provincija i sandžaka, koji dobijaju svoje ozakonjenje na početku XVIII vijeka, dotle u XVIII vijeku imamo pojavu takvih izvanrednih nameta u korist organa lokalne uprave, koji se, zloupotrebljavajući svoju vlast, ne zadovoljavaju više samo besplatnim konačenjem i pljačkanjem hrane od podanika kao u XVII vijeku već po ugledu na svoje moćnije gospodare nameću na podanike i posebne doprinose u svoju korist. S obzirom na činjenicu da je to činjeno suprotno šerijatu, carskom kanunu i carskim naredbama, i ti se tereti s pravom mogu označiti kao novi vid tereta tekâlf-i şâkka. Tako ove namete tretira i centralna vlast, što se vidi iz njenih konkretnih naredaba u čemu je karakterističan jedan ferman iz 1760. godine, koji je upućen bitoljskom kadiji, a u kome se nameti kadija i ajana izričito označavaju terminom tekâlf-i şâkka¹⁹¹.

Sudbinu ovih nameta nije pratila sudbina nameta u korist namjesnika provincija, jer oni nisu nikada, barem formalno, bili ozakonjeni od strane centralne vlasti, premda su bili u praksi sve do onog vremena dok su postojali organi koji su ih razrezivali i ubirali — ajani i kadije¹⁹².

Centralna vlast, dakle, nije nikada uspjela da suzbije zloupotrebe ajana, kadija i drugih, zloupotrebe koje su u sebi nosile težnju tih funkcionera da legalizuju tu praksu i da obezbijede njeno djelovanje, čak i u interesu svojih nasljednika. U tome i leži suština žestoke borbe za ajanluk između turskih velikaša da suze uticaj centralne vlasti u provincijama, da feudaliziranjem funkcije ajanluka svedu autoritet centralne vlasti na nulu. Kako je centralna vlast u takvim tendencijama vidjela fatalnu opasnost za svoje pozicije, nije nikakvo čudo što se ona odlučila ne na legalizaciju nameta u korist tih funkcionera, nego na sasijecanje korijena, kako ajanima, tako isto i da onemogući njihove zloupotrebe, što je faktički učinio Mahmut II i formalno Abdul Medžid u svom tanzimatskom zakonodavstvu.

¹⁸⁹ Ljetopis Fra N. Lašvanina, 82—84; GHBb, sidžil br. 10, str. 4, 5, 13 i sidžil br. 19, str. 78—79.

¹⁹⁰ GHBb, sidžil br. 33, str. 127—8.

¹⁹¹ DAM, sidžil br. 54, str. 30.

¹⁹² Uporediti podatke u sidžilima u GHBb i OIS iz druge polovine XVIII vijeka, kao i podatke u objavljenoj zbirci Turski dokumenti za Makedonskata istorija I—V (Skopje 1951—58).

ZUSAMMENFASSUNG

VERÄNDERUNGEN IM AUSSERORDENTLICHEN
BESTEUERUNGSSYSTEM DER TÜRKEI IM XVII JH.
UND DIE NEUE STEUER TEKÂLÎF-I-ŞAKKA

Wie in den übrigen Feudalstaaten waren auch im Osmanischen Reich die Bauern doppelt belastet — durch die in verschiedener Form auftauchenden Verbindlichkeiten dem Feudalherrn (Besitzer eines timar, ziyamet, Nutzniesser eines has, Stiftungen) und durch jene dem Staate gegenüber. Die letzteren sind unter dem Namen avâriz-i divâniye ve tekâlîf-i örfiye bekannt.

In der klassischen Epoche der Osmanenherrschaft mussten die Bauern für den Staat Strassen herstellen, Brücken und Festungen instandsetzen, mit dem Vieh verschiedene Lasten transportieren, Verpflegung und Quartier für das Heer und für die reisenden Staatsbeamten bereitstellen, dem Staate für das Heer Nahrungsmittel zum festgesetzten Preis abtreten usw. Diese Pflichten sind mit den vier Steuern avâriz, nüzül, sürsat und iştira umschrieben. Im Grunde hatten diese nur die Bauern in Gegenden, durch die das türkische Heer zog oder die Staatsbeamten reisten, zu leisten. Die übrigen Bauern mussten sie auf indirekte Weise, durch ein Äquivalent in Geld (bedel) — z. B. durch bedel-i avâriz, bedel-i nezl und bedel-i sürsat — abtragen.

Bis Ende des XVI Jahrhunderts wurden diese Steuerleistungen nur jedes fünfte Jahr verlangt, wobei die Höhe genau festgesetzt und auf die sg. avâriz-Häuser (avâriz hanesi) verteilt worden war. Darüber wurden besondere Defters (mevkufat defter) geführt, nach denen die genaue Zahl der avâriz-Häuser für eine Gegend und die Höhe der Leistung von jedem avâriz-Haus bestimmt war. Der Staat liess diese Erträge durch eigene, aus Istanbul entsendete Beamte, mit Hilfe des entsprechenden Kadi einheben. Mit einem Worte, die ausserordentlichen Steuern wurden bis Ende des XVI Jahrhunderts nach einer genau festgelegten Ordnung, die für die staatlichen Einheber verbindend war, eingehoben.

Zu Beginn des XVII Jahrhunderts kam es zu tiefgreifenden Änderungen im ausserordentlichen Besteuerungssystem. Dies war auf die Zerrüttung der wirtschaftlichen und sozialen Grundlage des Reiches, auf den Verfall der klassischen osmanischen Institutionen, besonders des timar-Systems, zurückzuführen.

Die Änderungen wirkten sich hauptsächlich in zwei Richtungen aus. Erstens blieben zwar weiterhin die klassischen ausserordentlichen Steuerleistungen bestehen, aber es kam zu Verschiedenheiten im Grad, der Art und der Zeit der Besteuerung. Die Grundbesitzstruktur der christlichen Raja änderte sich während des Verfalls des timar-Systems, dessen wirtschaftlichen Grundlage das çifluk-System bildete. Dadurch verfiel die bisherige Ordnung in der Besteuerung. Die tatsächlichen Besitzverhältnisse entsprachen nicht

mehr dem Stande wie er in den Defters verzeichnet war; neue Personen tauchen als Besitzer der Raja-Grundstücke auf.

Die Zentralmacht musste zwecks Eintreibung ihrer Einnahmen deshalb eingreifen. Zuerst wollte sie den Kadi's und den Ajanen in den Vilajets die Rolle der Lastenverteilung aufbürden. Andererseits befahl sie die Leistungen von jedem Besitzer eines Raja-Grundstückes, ohne Rücksicht auf seine Klassenzugehörigkeit, einzutreiben. Endlich, kam es zu einer starken Erhöhung, zur Umrechnung in Geld (bedel) und zur alljährigen Einhebung besonders in Kriegszeiten.

Durch diesen scharfen ausserordentlichen Steuerdruck wurden die eigentlichen Produzenten — die Bauern, empfindlich getroffen. Sie verliessen dann auch massenweise ihren Grund und Boden, da sie weder die geforderten Summen aufbringen noch die Malversationen der Steuereinheber ertragen konnten. Die verlassenen Bauerngüter wurden zur leichten Beute verschiedener Spekulanten aus der herrschenden Klasse, welche nun auf diese einfache Weise zu čifluku kamen.

Die soeben beschriebenen Veränderungen im ausserordentlichen Besteuerungssystem werden später die Grundlage für ein Bauernlegen grossen Stils bilden. Da in dieser Hinsicht bietet Makedonien unter den jugoslawischen Ländern das beste Beispiel; bis zum Beginn des XVIII Jahrhunderts war dort der Grossteil der Bauern enteignet.

Zweitens tauchten neben den bisher eingeführten Lasten aus der Gruppe der tekâlîf-i örfiye im XVII Jahrhundert noch neue Auflagen auf. Dahin gehören jene Leistungen, welche die Bevölkerung den provinziellen Beamten, Sandžak- und Beglerbegs zahlen muss. Einige unter diesen seien genannt: devir, kaftan baha, zahire baha selamiye, nal, konak akçe, bayrak akçe, öşr-ü diyet, kapu harc-i, peşkeş, yemeklik usw.

In Anbetracht der Tatsache, dass diese Steuern willkürlich eingeführt worden waren, wurden sie von der Zentralmacht zwar toleriert, aber durch lange Zeit doch als ungesetzlich betrachtet (hilâf-i şer' ve kanun). Deshalb ihr Name in den Amtsstück der Zentralregierung tekâlîf-i şâkka (ungesetzliche, schwere Tribute). Ebenso wurden sie vom Volke, das schwer unter ihnen litt, genannt. Erst als die Regierung diese Steuern durch Umbenennung in imdad-i hazariye (Hilfe für die Statthalter in den Sandžaks und Provinzen in Friedenszeiten) legalisierte, geschah die autoritative Bestätigung; seither wurden diese Steuern nicht mehr als tekâlîf-i şâkka aufgefasst.

Allein, im XVIII Jahrhundert tauchen neue ausserordentliche Steuern auf, diesmal nach dem Vorbild der Provinzialverwaltung von den Organen der Lokalverwaltung und des Gerichtswesens, also von den Ajanen, Kadi's, Vojvoden, Mutesselim's usw. aufgelegt. Es gibt dafür verschiedene Namen wie etwa âyâniye, âyânlik caizesi, harc-i imza, defter akçesi, mukataa zararı. Nachdem die älteren Steuern durch ihre Umwandlung in imdad-i hazariye legalisiert

worden waren, bilden nun diese neuen die Gruppe der ungesetzlichen — tekâlif-i şâkka. Sie wurden nie formell bestätigt, weshalb sie als solche bis zum Tanzimat blieben. Erst dann wurden sie definitiv im Rahmen der Reform des altosmanischen Heeres- und Staatsmechanismus aufgehoben.

Die oben beschriebenen Veränderungen im ausserordentlichen Besteuerungssystem wurden auf Grund eines reichen türkischen Quellenmaterials zusammengestellt. Vor allem wurden die Sidžile des Kadi von Bitolj aus dem XVII Jahrhundert, dann die türkischen Urkunden aus dem Kapitelarchiv von Split, dem Archiv des Franziskanerklosters in Makarska, der Gazi Husrev Beg Bibliothek und dem Orientalischen Institut in Sarajevo, sowie aus der Orientalischen Sammlung der Südslawischen Akademie in Zagreb herangezogen.